

Metodismens, Baptismens og Missionsforbundets forhistorie i Skandinavien i 1800-tallet

Den skandinaviske kristendoms historie er fast forankret i den kontinental europæiske kristendom. Udviklinger og bevægelser i kristendommen i de skandinaviske områder følger i de store og afgørende linier de udviklinger og bevægelser, som kendetegner kristendommen på det europæiske fastland. De områder og kraftcentre, hvorfra inspirationen er udgået, har været skiftende afhængig af kirkelige reform- og vækkelsesbevægelser og teologiske nybrud. Ligeledes har de politiske forhold og tidens skiftende magthavere, der under den konstantinske samfundsmodel har administreret statens og kirkens forhold, haft stor indflydelse på kristendommens udvikling. Uanset om indflydelsen kom fra Rom eller Paris, Cluny eller Clairvaux, Worms eller Prag, Wittenberg eller Genève, Halle eller Leiden, så har det fra et skandinavisk perspektiv været inspirationen fra syd, inspirationen fra kristendommens latinske æra.

Kristendommens første mission i Skandinavien var ikke entydig fra syd, selvom missionen under Ansgars ledelse og med Hamburg stift som brohoved, blev den sejrende mission i det lange perspektiv og dermed bestemmende for den ekklesiologiske struktur, som Skandinavien efterhånden blev indlemmet i. Mission over havet fra den Keltiske kristendom og mission via det russiske flodnet fra den Byzantinske kristendom hører også til kristendommens historie i Skandinavien.¹ Disse indflydelser har været gældende i perioder og sat sig spor i historien. Det generelle billede er dog, at Skandinavisk kristendom er knyttet til den kristendom, som hørte til på det centrale og vestlige, europæiske kontinent.²

1800-tallet betyder imidlertid et markant skift i teologisk og kirkelig påvirkning af Skandinavien. Det gælder, såvel hvorfra påvirkningen kommer, som hvilket indhold denne påvirkning har. Den forandrede teologiske og kirkelige geografi betyder ikke, at inspirationen fra central- og vesteuropæisk kristendom forsvinder. Den tyske fagteologi er dominerende frem til Den Anden Verdenskrig. Men forandringen under 1800-tallet i hvorfra den teologiske og kirkelige påvirkning udgår, markerer en afslutning af den æra, hvor den latinske kristendom var altdominerende, og hvor den angelsaksiske eller anglo-amerikanske kristendom viser stor inspirationskraft udenfor egne grænser.³ Den periode, hvor anglo-amerikansk kristendom har været dominerende teologisk og kirkeligt, ser, ved afslutningen af 1900-tallet, ud til at blive afløst af en ny æra, hvor kristendommens indflydelse flytter til den sydlige halvkugle, Latinamerika, Asien og Afrika.

Angelsaksisk kristendom i 1800-tallet

Det blev England, som sejrede i kampen om de europæiske kolonier på det nordlige, amerikanske kontinent. Helt frem til midten af 1700-tallet kæmpede Spanien, Frankrig og England om overherredømmet i kolonierne. De 13 kollisioner fra Maine i Nord til Georgia i syd

¹ Janson

² Balling & Lindhardt

³ McLeod

var under engelsk jurisdiktion. Bag østkolonierne var områderne, der senere blev Midtvesten, under fransk domæne, og mod syd og vest herskede spanierne. Det var ingen selvfølge, at England blev sejrherren og at forbindelsen til engelsk kultur, sprog og åndsliv blev dominerende. Men med de 13 britiske koloniers omdannelse til United States of America i 1776 med efterfølgende tilslutning af de franske områder og senere indlemmelser af spanske områder, blev den engelske dominans befæstet lige fra begyndelsen. USAs konstitution i 1787 blev imidlertid udformet helt i overensstemmelse med de frihedsideal og fundamentale menneskerettigheder, som de franske filosoffer havde udviklet i tiden op til den folkelige revolution i Frankrig. USA kom derved til at blive den første moderne, demokratiske statsdannelse, hvor den personlige frihed og adskillelsen af den politiske og den religiøse magt er basale værdier.⁴

England havde i århundredet frem til dannelsen af USA været det sted, hvor tolerancen var størst overfor religiøse minoriteter og dissenter. Det var der flere årsager til. England lå i udkantsområdet for Roms magt og indflydelse. Den engelske kirkes løsrivelse fra Rom, under Henry VIII og Thomas Cranmers udformning af en ny, anglikansk kirke, giver den engelske kirkehistorie en ny og mere selvstændig retning. Skiftende politiske forsøg på at genindføre dels Katolicismen og dels et radikal protestantisk teokrati à la Calvins Genève medfører et antal blodige magtopgør, som svækker de kirkelige retninger i England, men også i slutningen af 1600-tallet baner vej for en religiøs tolerance, som ikke kendes på det europæiske kontinent.⁵ Protestanternes reformation og den katolske modreformation fører til, fordi den kirkelige og den politiske magt er bundet til hinanden, et af krig og forfølgelser opdelt Europa. Det store tyske centraleuropa er ikke én stat, men et stort antal fyrste- og kongedømmer. Trods mange forskelle leder reformation og modreformation til den samme religiøse intolerance, nemlig at indbyggerne i et afgrænset politisk territorium skal tilhøre samme konfession, som den politiske magt, hvilket i de fleste tilfælde vil sige fyrsten eller kongen. Resultatet bliver et Europa, hvor religiøse mindretal flytter omkring. Englands tolerance overfor katolikker, puritanere og dissenter, som træder ud af den nye Anglikanske kirke, skaber efterhånden et frirum, som religiøse mindretal fra kontinentaleuropa opsøger. Det gælder grupper som Hussitter, Moravianere, Anabaptister, Huguenotter, Kvækere og Herrnhuttere. For en del af disse grupper bliver England det første sted, hvor en egentlig menighedsdannelse finder sted, selvom de forhold, som har ledt til grupperingens fremkomst, skal findes helt andre steder i Europa. Efterhånden bliver England en mellemstation for et stadigt større antal religiøse mindretal inden rejsen kan fortsætte til de Britiske kolonier i Amerika, hvor samme tolerance og beskyttelse af religiøse mindretal er gældende. Efter dannelsen af USA, som England anerkender så tidligt som 1783, voksede udvandningen frem mod 1820, hvor den årlige migrationen til USA kommer op på en million mennesker. USA er nu frihedens, lighedens og frem for alt mulighedernes land, og med de nye stater i Midtvest og Vest, som fra 1800-tallets begyndelse indlemmes i USA, er der, set fra Europa, ingen grænser for at skabe sig en ny tilværelse i USA. De enevældige kongeriger og fyrstendømmer med kontrol og regulering af det politiske og religiøse liv kendetegner Europa.

England udvikler sig i 1800-tallet til at blive verdens dominerende stat. I løbet af 1700-tallet er London vokset til en metropol større og mere indflydelsesrig end nogen anden by i verden. Begyndende industrier, handel og teknologisk udvikling er samlet her. Engelske kul- og jernminer leverer råvarerne til de nye produkter. Med en krigs- og handelsflåde, der besejrer alle havene og holder sammen på de globale, britiske kolonier, er England et centrum for

⁴ Norwood

⁵ Baker

administration, kundskab og økonomi. I forhold til urbanisering, teknologi, økonomi og levevilkår er England hundrede år foran udviklingen i de skandinaviske lande på samme tid. Det er således ikke alene fordi de første 13 stater i USA er tidligere britiske kolonier, at USA får så stærk en indflydelse af engelsk sprog, kultur og religiøse liv, men også fordi England er så dominerende en magt og er istand til at øve indflydelse tværs over et ocean. Ligeledes er USA afhængig af alle de ressourcer, både teknologiske, kulturelle og uddannelsesmæssige, som England har.

I USA kommer de kristne konfessioner, som er kendt fra Europa, til at eksistere sammen, som parallelle kirker indenfor samme område. Der er ingen statsmagt, som kirkerne og de kirkelige retninger skal forholde sig til, hverken statsmagtens kontrol og styring af de religiøse liv, eller statsmagtens beskyttelse og støtte. I Europa har kirkernes struktur og funktion udviklet sig i samspil med statsmagterne, så kirkens embedsmænd også var statens embedsmænd i spørgsmål som personregistrering og ægteskabsindgåelse, hvilket var afgørende redskaber for overdragelse af magt og økonomi, samt tiende- og skatte- og militærudskrivning. I USA må kirkerne organisere sig i en ny og egen struktur uden at være i samspil med en statsmagt, der ville kunne anvende kirken som redskab i statsadministrationen eller regulere kirkens indre liv eller favorisere en kirke frem for andre.

Det politiske system og den dominerende kultur, der kendetegner USA, er ikke uden betydning for den kristendomsforståelse, som kirkerne i USA efterhånden udvikler. Uanset om det er tyske pietister, franske huguenotter, ungarnske hussitter eller engelske metodister, så får disse kirkelige konfessioner specielle karakterer, efter at de er plantet om til amerikanske forhold. De forandringer, som konfessionerne gennemgår er ensartede, fordi de sker i den samme politiske og kulturelle kontekst. Med forandringerne følger en ændring af den teologiske tænkning, der sætter fokus på andre temaer og vægter temaer, som i andre sociopolitiske miljøer vil have lavere prioritet.

Det første teologiske tema, som i amerikansk kristendom får stor prioritet er den del af ekklesiologien, der grundlæggende definerer, hvad kirken er.⁶ I en kultur, hvor ingen konge eller fyrste, intet parlament eller bystyre beslutter om opførelsen af bygninger til religiøst brug eller beviljer økonomi til ansættelse af personale til at effektuere det offentlige, religiøse liv og udøver undervisning i religionens indhold, vil initiativet, etableringen og opretholdelsen af det offentlige, religiøse liv være afhængigt af de mennesker, som ønsker det. Kirken, som et fællesskab af troende, får stor vægt. Både det fællesskab, der opstår ved at deltage i det religiøse liv, og fællesskabet, som opstår ved medvirken til dets udøvelse og opretholdelse. Som en naturlig følge lægges betoningen på den del af kirken, hvor deltagelse i fællesskabet er muligt, og hvor den aktive medvirken i opretholdelsen af fællesskabet gør en forskel, og det er den lokale kirke og menighed. Opfattelsen af at være kristen bliver efterhånden mere afhængig af, om det enkelte menneske er med i den foreningsstruktur og det arbejde, som den lokale menighed er, end om man kan gengive bestemte dogmatiske udsagn og katekismer. For fagteologerne og præsterne bliver kundskaberne om at opbygge menigheden og motivere til aktiv deltagelse i menighedens liv og mission af samme betydning, som kundskaberne om kristendommens dogmatik og forkyndelse. Ved en sammenligning af de kristne kirker og deres tænkning i Europa med kirkerne i USA kan man forenklet sige, at i Europa har kirkerne karakter af at være institutioner i en region, hvor den enkelte, lokale kirke spiller en underordnet rolle i det langt større, som kirken er, hvorimod USAs kirker har karakter af at være virksomheder, firmaer i et lokalområde, hvor andre lokale kirker kan styrke den kirkelige

⁶ Richey

identitet, men ikke er overordnet. Forskellen bliver tilsvarende, at menneskers relation til kirkerne i Europa oftest er præget af den attitude, at kirken er en institution, som giver serviceydelser på det religiøse område, hvorimod menneskers relation til kirkerne i USA oftest er præget af den attitude, at her er en forening, som brugerne kan være med i og som drives efter foreningsmæssige og virksomhedsmæssige principper. Hvor kirkerne i Europa kan bestemmes som et bekendelsesfællesskab, er kirkerne i USA bestemt som et aktivitetsfællesskab.

Et andet teologiske tema, som i amerikansk kristendom får stor prioritet, er fokuseringen på det enkelte menneske og dets liv. Max Weber har fra et sociologisk perspektiv påvist, at det værdigrundlag i form af livsmoral og arbejdsdisciplin, som protestantismen, og især i pietismens version, gav befolkningen, har haft afgørende betydning for industrialiseringen og dermed velfærd. Den religiøse overbevisning, det enkelte menneske fik igennem den protestantiske forkyndelse, at han eller hun er kaldet til at tjene Gud ved trofast at passe den plads i livet og det arbejde, vedkommende nu engang har, har indgået symbiotisk i forhold til de samfundsmæssige behov, hvor en loyal, stabil og fattig arbejdsstyrke er en forudsætning for at kunne skabe et moderne, urbaniseret, mobilt og industrialiseret samfund. Max Webers tese om religionens indflydelse på de sociopolitiske og økonomiske forhold kan med nogen tillem্পning anvendes på 1800-tallets USA, selvom Webers iagttagelser gjaldt Europa. Det, Weber siger om den religiøse motivering og disciplinering af det enkelte menneske, som en forudsætning for en velfungerende industri, er også gældende for forholdet mellem de kristne kirker og samfundsudviklingen i USA og det i endnu højere grad end i Europa. Det enkelte menneskes frihed, men også ansvarlighed og engagement er en af de basale værdier i den amerikanske samfundsmodel. USAs konstituering var fra begyndelsen et demokrati, hvor det enkelte menneskes udfoldelse og ukrænkelighed blev cementeret samtidig med, at staten var minimalistisk og ikke ønskede skulle indtage en formynderisk eller bestemmende rolle over borgerne. Den unge, minimalistiske stat var kendetegnet ved ikke at have institutioner til varetægelse af undervisning, sygdomsbekæmpelse, sociale opgaver, transport og infrastruktur. Statens opgave var begrænset til beskyttelsen af den enkeltes frihed, til opretholdelsen af et monetært system og til at bekæmpe ydre fjender og opretholde almen orden. I denne kontekst udvikler amerikansk mainstream kristendom sig til at være meget personcentreret. Frem for andre kristne temaer betones det enkelte menneske, dets tro og liv. Til det tema knytter sig et menneskesyn, som inkluderer menneskets Gudgivne ansvar og muligheder. Det i Europæisk dominerende deterministiske menneskesyn afløses af en indeterminisme for at fremholde menneskets betydning og mulighed for påvirkning af egen skæbne. Omvendelsen, som en bevidst og personligt artikuleret tro på Gud, er et første mål for mennesket. Der tilstræbes en personligt erfaring af omvendelsen, som en overgang til at leve livet i forståelsen af, at være en Jesu discipel. Retfærdiggørelsen, som en tilgivelse af menneskets syndighed, har vægt, men endnu større vægt har genfødslen, der markerer et liv i udvikling og vækst frem mod større ansvarlighed for egne handlinger og for det samfund, man tilhører. Den kristne teologi bliver da et budskab til at skænke mennesket frihed og bemyndigelse til at tage ansvar for en konstruktiv opbyggende indsats i samfundet, såvel i erhvervsliv som i det demokratiske liv. Efter Max Webers tese er det mainstream kristendommen, som leverer drivkraften til opbygningen af samfundet i USA.⁷

Amerikansk kristendom er vækkelseskristendom. Den første store vækkelse, *The Great Awakening*, bredte sig i de britiske kolonier fra ca. 1726-1770. Den første prædikant, under hvis forkyndergerning vækkelsen brød frem, var Jonathan Edwards. Teologisk var Edwards

⁷ Ibid.,

kongregationalist, uddannet ved Yale College, men han prædikede til anglikanske, metodistiske, baptistiske, lutherske og reformerte menigheder, enten i de nyrejste kirker eller ved fælles, udendørs vækkelsesmøder. Den anglikanske George Whitefield rejste til New England og sluttede sig til vækkelsen i 1740 og blev en af de karismatiske forkyndere, som fortsatte vækkelsen efter Edwards. Vækkelsen mobiliserede store befolkningsgrupper til et aktivt engagement i kirkerne. En af sideeffekterne ved vækkelsen var, at de forskellige kirker, trods deres forskellige konfessionelle udspring, påvirkede hinanden teologisk, liturgisk og i det konkrete menighedsarbejde lokalt. Salmer og åndelige sange blev fælles eje, og vækkelsen blev kirkernes fælles historie, der gav fælles identitet. Udover at være folkelig havde vækkelsen indflydelse på idéalet for teologi, og for hvordan en præst bør være, George Whitefield som respekteret Oxford teolog og den taler, med størst gennemslagskraft i England og de britiske kolonier, Jonathan Edwards som præsident for Princeton College.⁸

Den næste store vækkelse, som kom til at sætte afgørende præg på amerikansk kristendom og samfund var *The Second Great Awakening*, der fandt sted fra ca. 1830-1870. Charles Finney var advokat og aktiv lægmand i den presbyterianske kirke. Han havde som ung haft en omvendelsesoplevelse, hvorefter han følte sig kaldet til at prædike Guds ord. Under Finneys forkyndelse brød vækkelsen frem, og Finney blev inviteret som prædikant til menigheder og byer i de amerikanske østkyststater. Andre prædikanter fra alle protestantiske denominationer blev påvirket af Charles Finney og gik ind i vækkelsen, som efterhånden tegnede billedet af protestantisk kristendom i USA. Charles Finney lagde afstand til at fremstille kristendommen som et læresystem med dogmer og katekismus.⁹ Kristendommen er meget enkel og udtrykkes i en lignelse, som Finney benyttede i sin forkyndelse: "En mand går hensunken i drømmerier på afgrundens rand ved Niagara-faldene uden tanke på den livsfare, han svæver i. En forbipasserende overskuer situationen og råber: Stands! Derved vækkes manden af sin manglende virkelighedserkendelse, træder et skridt til siden, bort fra afgrunden, og redder livet."¹⁰ Der er fire momenter i lignelsen, og med de fire momenter opbygger Finney ikke alene sin forkyndelse, men også det mod omvendelsen målrettede vækkelsesmøde og den kampagne med forberedelse og opfølgning, som bliver en del af vækkelsens redskaber. Finney er strategisk i det, han gør. Forkyndelsen og mødevirksomheden har en hensigt, som skal tilstræbes effektivt, hvilket Finney er tydelig omkring. "Den forbipasserende (evangelisten), taler ordet: Stands! (vækkelsesforkyndelsen), og ordets indvirkning på drømmeren (Helligåndens tilskyndelse) leder frem til det afgørende skridt og beslutning (synderens omvendelse)."¹¹ Finney er den første, der begynder at kalde mennesker til omvendelse i store forsamlinger. Han indfører, at der i vækkelsesmødet indgår bøn til syndernes forladelse og omvendelse, og han appellerer til tilhørernes frie vilje om at tage det afgørende skridt til omvendelse. Stor effekt har det, da Finney kalder de vakte frem på den forreste bænk for at blive bedt for, og senere kaldet til eftermøde, hvor forberedte hjælpere kan tale med de vakte og bede med dem. Denne praksis bliver efterhånden standard for vækkelsesmøder og kommer også til at indgå i mange almindelige gudstjenester i de amerikanske kirker under betegnelsen altercall. Det indgår i Charles Finneys bevidste strategi, at vækkelsesmøder skal planlægges til mindste detalje, så alt leder frem mod målet, menneskers omvendelse, som er et resultat af Helligåndens virke i det talte ord og menneskets frie vilje til at beslutte sig for Guds indgriben. I strategien indgår, at vækkelsesmøder skal tilrettelægges for store forsamlinger med optimal dynamik mellem prædikant og tilhørere og andre medvirkende. Ligeledes skal

⁸ Olesen (1996) 45-54

⁹ Finney

¹⁰ Olesen (1996) 55

¹¹ Ibid., 55

den store forsamling være en støtte til den enkelte, som omvender sig, så vedkommende ikke skal udstilles, men kan være beskyttet af skaren og finde støtte i, at andre også omvender sig og går frem til forbøn. Det er også Finney, der opfordrer til vidnesbyrd i møderne og tillader, at kvinder medvirker med fremsigelse af ekstemporale bønner og vidnesbyrd om deres omvendelse. Finneys praksis i tilrettelæggelsen af forkyndelse og vækkelsesmøder kommer til at udgøre en form for *ordo salutis* tænkning, ikke i en udviklet teologisk lære, men i det udtryk og i den praksis, som kristendommen får, og derved kommer Finney til at præge tænkningen i de amerikanske, protestantiske kirker og udenfor. Utallige prædikanter i de forskellige denominationer kopierede Finneys metode for vækkelse og den teologiske tænkning, som metoden var båret af. Samtidig fjøede de bidrag fra deres egne kirkelige og teologiske traditioner til. På den måde kom de protestantiske kirker i interaktion med hinanden med gensidig påvirkning, men også med en forandring i samme retning, hvilket kunne kaldes en amerikanisering af de fra Europa kendte konfessioner.¹²

Nogle af de kendetegn, som blev fælles for de protestantiske kristne og typisk for amerikansk kristendom var:

- Den lette *omvendelse*. Zinzendorf havde tilbage i 1700-tallets første del doceret, hvad han kaldte den lette omvendelse. Pietisterne i Halle, hvor Zinzendorf havde fået sin teologiske skoling, lærte, at anger over synden og udøvelse af bod for en syndig livsførelse var en del af troen, der leder til retfærdiggørelse. Omvendelse skete som en lang proces, hvori indgik en venden sig bort fra synden i anger og en venden sig til Gud i tro på modtagelsen af retfærdiggørelsens og genfødselsens gave. Zinzendorf brød med den opfattelse af omvendelsen og hævdede af den grund alene, at han ikke tilhørte pietisterne. For Zinzendorf dvælede pietisterne alt for meget ved synden og detaljerne i den syndige livsførelse, hvor Zinzendorf ville flytte fokus til Kristi gerninger og den omvendelse, som ville blive resultatet, når man dybt personligt kunne tage den sandhed til sig, at Kristus allerede har bragt det forsoningsværk, som er frelsesgrundlag for alle mennesker. Zinzendorf talte om Kristi død på korset, som den handling der dengang ledte til global retfærdiggørelse. Den objektive forsoning af menneskets synder var væsentlig i Zinzendorfs forsoningslære, men ved at lægge afgørende vægt på, at retfærdiggørelsen skete, da Kristus døde på korset, og der herefter kun er det tilbage, at mennesket skal erkende Guds handling i Kristus og tage det til sig, så kommer størst vægt alligevel til at ligge på det subjektive forsoningsmotiv, menneskets tilegnelse af den frelse, som Gud har rakt til mennesket. Zinzendorfs lære om omvendelsen bliver kendetegnende for Herrnhuterne og de Hussitter, som Zinzendorf giver asyl i sit grevskab inden de udvandrer til Amerika under betegnelsen Moravianerne. Herrnhuterne finder i Paulus' omvendelse over tre dage omtalt i Apostlenes Gerninger 9:3-18 eksempel på en af de længst varende omvendelser i Det Nye Testamente. For Herrnhuterne blev det almindeligt, at de kunne angive dato og klokkeslet for deres omvendelse. John Wesley besøgte Zinzendorf i Herrnhut, og de to diskuterede forståelsen af forsoningen og omvendelsen. De første ledere af metodismen, John og Charles Wesley samt George Whitefield, blev stærkt påvirket af Herrnhuterne, som de mødte i England og på deres rejser til de britiske kolonier, og Herrnhutismens omvendelseslære og praksis bliver også kendetegnende for metodismen i England og USA. Betegnelsen, den lette omvendelse, kommer fra Zinzendorf og forsvinder i historien, men indholdet i forståelsen af omvendelse, som en pludselig og kortvarig religiøs erfaring bliver via herrnhuterne og metodisterne den almindelige forståelse af omvendelse under The Second Great Awakening.

¹² Ibid., 23-165

- Den *frie vilje*. Fra den berømte diskussion mellem Augustin og Pelagius, hvor de græske biskopper i modsætning til de latinske, ikke ville fordømme Pelagius' position, til opgøret mellem Erasmus af Rotterdam og Martin Luther, har den vesteuropæiske teologi haft en næsten kontinuerlig optagethed af modsætningen mellem et deterministisk menneskesyn og et indeterministisk. Hvis Augustins og Luthers teologi betegner den sejrende lære, så er det deterministiske menneskesyn normativt. Som en følge af problematikken omkring menneskesyn følger sig et antal naturligt beslægtede emner, først og fremmest spørgsmålene, om Guds nåde er uimodståelig for mennesket, og predestinationen. I den calvinske tradition, hvor Calvin er den, der har den mest radikale lære om menneskets dobbelte predestination under indvirkning af Guds uimodståelige nåde, kommer det til voldsomme opgør om disse teologiske emner. Calvins radikale position frakender tilsyneladende, at mennesket har ansvar og vilje i modtagelsen af Guds frelse. Jacob Arminius udvikler en teologi, der søger at reformulere den calvinske frelseslære ved bringe nådesbegrebet ind, *gratia praeveniens*, som det begreb, der kan balancere de øvrige temaer og skabe sammenhæng. Arminius lærer, at mennesket på grund af synden er helt igennem korrupt og adskilt fra Gud, men Guds nåde, som er Helligåndens påvirkning, er skænket mennesket forud for alt og hører herefter med til menneskets positive kvaliteter. Skønt nåden er Guds gave til mennesket i menneskets tilblivelse, så er det en gave, som herefter indgår i det, der konstituerer menneskelivet. På grund af nåden, skænket til mennesket af Gud og af kærlighed, er det umuligt for Arminius at definere mennesket og livet i verden uden at nåden er med i definitionen af mennesket og dets position. Det er nåden, som restituerer den af synden amputerede vilje, så mennesket bliver istand til at tage imod Guds tiltale og frelsesgerning. Uden at blive fanget i de deterministiske og indeterministiske antropologier, lykkes det Jacob Arminius at hævde menneskets frie valg i forhold til Gud. Jacob Arminius' teologi får stor tilslutning, men bliver senere underkendt ved synoden i Dortrecht, hvor den Calvinske dobbelte predestinationslære og læren om Guds suveræne og uimodståelige nåde får sit mest radikale udtryk. Via den calvinske indflydelse i engelsk teologi, både de engelske puritanere og den calvinske fløj af anglikanismen, får Arminius teologi den største udbredelse.¹³ For John Wesley bliver Arminius nådeslære et helt afgørende element i hans teologi, som han uddyber og underbygger betydeligt. Johannesevangeliet 1:9, hvor det siges om Guds virke forud for inkarnationen, at "lyset, det sande lys, som oplyser ethvert menneske, var ved at komme til verden," bliver et ofte benyttet skriftbevis for læren om *gratia praeveniens*. Guds komme til mennesket i Kristus udelukker ikke, at Gud allerede er virksom i mennesket, tværtimod er det forudsætning for, at mennesket er istand til personligt at modtage Kristus til frelse. Wesley identificerer sig med Arminianismen og formidler, lige til sin død, sin metodistiske teologi i et tidsskrift, som han selv udgiver og redigerer, og som han kalder *Arminian Magazine*. Først og fremmest gennem metodisterne, men også gennem calvinister og anglikanere bliver nådeslæren og læren om den frie vilje en del af amerikansk kristendomsforståelse og en forudsætning for de vækkelser, som før og efter konstitueringen af USA, appellerer til den personlige og individuelle tilegnelse af kristen tro med en engageret udøvelse af kristen adfærd til følge. Motivationen og viljeshandlingen absorberer forståelsesdimensionen.

- Det *almindelige præstedømme*. Læren om det almindelige præstedømme blev fremført som en del af de protestantiske bevægelseres opgør med præstevældet i den Romersk Katolske kirke. 1. Peters brev 2:9-10 var et væsentligt skriftbevis til støtte for læren. Det er imidlertid begrænset indflydelse læren om det almindelige præstedømme får for de protestantiske kirker i Europa. Det er fortsat det uddannede og ordinerede præsteskab, som forestår det liturgiske liv i kirken og er kirkens bestemmende stand. Præsteskabets suverænitet søges beskyttet i de

¹³ Gonzalez 279-288

fleste europæiske lande med lovgivning, der giver præsterne kontrol over det offentlige, religiøse liv, f.eks. med konventikelplakat og krav om statslig registrering og licens for dem, der forstår religiøse møder udenfor den autoriserede gudstjeneste. For bevægelser som anabaptisterne, hussitterne og de pietistiske selskaber får læren om det almindelige præstedømme størst effekt. Her ser vi, at lederskabet inklusiv forkyndelsen og gudstjenesteledelsen oftest ligger i hænderne på lægfolk, og selvom der er teologisk uddannede personer med, ændrer det ikke den grundliggende holdning, at alle kristne er en del af præsteskkabet og kan udføre enhver kirkelige handling i menigheden. Via anabaptister, lutherske pietister og metodister bliver læren om det almindelige præstedømme en del af amerikansk kristendom. På grund af befolkningsvæksten i USA, en vækst uden sammenligning i verdenshistorien, er de amerikanske kirker i konstant mangel på teologer og ordinerede præster helt frem til moderne tid. Det er derfor ikke vanskeligt at forstå, at kirkerne havde brug for lægfolk, både til varetagelsen af forkyndelsen og alle funktioner, for at kirkerne kunne fungere. Men også i de kirker, hvor det ordinerede præsteskkab havde eneret til sakramentsforvaltning og kirkens højeste embeder var lægfolkets rolle i kirkens liv og ledelse selvfølgelig og nødvendigt. Mange af de store vækkelsesprædikanter og kirkeledere i USA var lægfolk, f.eks. Charles Finney, Dwight Moody, Robert & Hannah Smith og John Mott. Læren om det almindelige præsteskkab kom i Amerika til at have stor betydning for den almindelige forståelse af, hvad det vil sige at være med i en kirke. Det almindelige kirkemedlem havde også en rolle og et ansvar for kirkens funktion og aktiviteter. At være medlem af en kirke blev ensbetydende med, at man også havde en opgave, stor eller lille, der skulle udføres i kirken. Udover at påvirke lægfolkets rolle i kirken og forståelsen af, hvad det vil sige at være kristen, kom læren om det almindelige præstedømme også til at påvirke det ordinerede præsteskkab. Mens det har været almindeligt i Europa at rekruttere præster blandt mænd, som var skolede i de klassiske, humanistiske discipliner, hvortil de bibelske sprog og det kristne europæiske akademikersprog latin var adgangskrav, så blev præsterne i de amerikanske kirker rekrutteret blandt personer med en langt større variation i uddannelse og anden kompetence. Hvor de europæiske præster oftest blev ansat alene i et sogn med ingen eller få kolleger, så var de amerikanske præster ofte ansat i et distrikt, hvor flere arbejdede sammen i et antal lokale kirker. Det er derfor forståeligt, at det kunne være hensigtsmæssigt at have en team af præster og prædikanter, som havde en variation af kompetencer, fordi deres præstelige opgaver ikke nødvendigvis var de samme. Vi ser, at amerikanske præster rekrutteres blandt personer med teologiske uddannelse, men også blandt jurister, undervisere og administrativt uddannede personer. Desuden rekrutteres en ikke ubetydelig del blandt personer, der er virksomhedsledere eller har anden ledelsesmæssige karriere. Efter en mindre teologisk uddannelse kan de ordineres og indgå i præsteskkabet. Læren om det almindelige præstedømme hører afgjort til reformationsteologiens historie, men det bliver i den amerikanske kristendom, at denne lære får størst indflydelse på opfattelsen af såvel lægfolkets rolle i kirken som på præsteskkabet.

- *Dogmernes og sakramenternes vigende betydning.* Blandt udvandringerne til Amerika var en betydelig del religiøse flygtninge fra de områder i Europa, hvor de forskellige reformatriske retninger kæmpede mod hinanden og trodsede den Romersk Katolske magt. Blandt udvandrerne havde rettroenhed stor betydning. Europas forfølgelser af religiøse mindretal indenfor samme territorium var det system for forholdet stat - religion, som udvandrerne vendte ryggen for at skabe en ny tilværelse i nyt territorium, hvor religiøse opfattelser kunne leve i frihed og som parallelt organiserede religiøse strukturer. Denne omplantning til en ny kontekst, hvor den ydre forventning om ensartethed i religiøs anskuelse og praksis var minimal, samtidig med at inspirationen fra de kirker, der havde succes i deres mission og

aktiviteter, var frit tilgængelig, betød efterhånden, at de læremæssige og dogmatiske accentueringer, som kendetegnede de enkelte kirker, fik mindre og mindre betydning. Det var ikke sådan, at kirkerne reviderede deres teologi og afskrev deres teologisk arv. Men den måde at udtrykke den kirkelige identitet ved angivelse af bestemte dogmatiske udsagn og læremæssige opfattelser mistede betydning. Den kirkelige identitet og det enkelte kirkemedlems tilhørsforhold blev i højere grad bestemt af den personlige, religiøse praksis, som vækkelseskristendommen resulterede i samt af de aktiviteter, som den enkelte menighed udfoldede. Den personlige kristendom og deltagelse i en menighedsorganisme fik dogmatisk og bekendelsesmæssig betydning i sig selv. Som en del af dogmatikkens og læresætningernes vigende betydning, mistede også sakramenterne og den sakramentale praksis betydning. Når sakramenternes vigende betydning ikke blot inkluderes i dogmernes svækkelse hører det sammen med, at for sakramenternes vedkommende er der også en forbindelse til den konstante mangel på ordinerede præster og den tiltagende lægmandsindflydelse i kirkerne. Mange lokale kirker, især i de nye samfund, som opbyggedes i landområder mod vest, efterhånden som en stadig større del af kontinentet blev indlemmet i USA, havde ikke egen ordineret præst. Det betød, at i de kirker, hvor det kun var ordinerede præster, som kunne forestå dåb, nadverfejring, bryllup og begravelse, måtte disse kirkelige handlinger foregå, når der med mellemrum kom en omrejsende præst forbi. Der kunne gå måneder og år, hvor det religiøse liv blev ledet af forskellige lægpersoner i menigheden, men når en omrejsende præst besøgte menigheden og blev nogle uger, kunne alle, der ikke var døbt, blive døbt, dem, der havde stiftet familie, kunne blive viet, nadver kunne fejres og på alle gravene kunne præsten foretage jordfæstelse efter kirkens orden. Den erfaring voksede efterhånden frem, at det religiøse og samfundsmæssige liv kunne foregå, i perioder, uden de kirkelige handlinger. Ligeledes skete det oftere og oftere, at lægfolk i de lokale menigheder, i deres uvished om, hvornår en omrejsende præst ville komme til deres menighed, selv forestod udførelsen af kirkelige handlinger. I sådanne sammenhænge voksede den erfaring frem, at det religiøse liv ikke var afhængig af det ordinerede præsteskab. Dogmernes og sakramenternes vigende betydning ledte til så forskellige konsekvenser, at nadverfejring, i nogle sammenhænge, kun blev fejret ved særlige anledninger, enten særlige højtider, eller når det var muligt, og at samme menighed kunne have medlemmer, der ikke var døbt samtidig med at andre medlemmer kunne være døbt flere gange. Sakramenternes læremæssige indhold var for såvidt ikke forandret, men sakramenternes betydning for det religiøse liv havde ikke stor vægt og slet ikke i sammenligning med den vægt, der blev lagt på omvendelsen og de ting, der kunne lede frem til omvendelse.¹⁴

- *Konference eller stævne kristendom.* De metodistiske lægprædikanter rejste med nybyggerne mod vest. Først til områderne umiddelbart vest for de britiske kolonier. Dernæst til de områder, som senere blev til Midtvesten, områderne øst for Mississippifloden og Michigansøerne. Fra midten af 1800-tallet blev resten af kontinentet mod vest indlemmet i USA. Samtidig betød de nye jernbaneforbindelser, at de enormt store arealer blev bundet sammen og gjort tilgængelig for nye bosættelser, og de omrejsende prædikanter nåede ud til de fjerneste nybyggere. Områder, hvor nyt land blev kultiveret og nye bosættelser fandt sted, de såkaldte the frontiers, kendetegnede Amerikas historie i hele 1800-tallet. I the frontiers var alting under opbygning eller på vej til at blive det. De omrejsende prædikanter var utallige og kom vidt omkring. Selv til afsidesliggende bebyggelser og gårde kom prædikanterne og holdt møder. Der var langt mellem kirkerne og kapellerne og endnu længere til en fastboende ordineret præst. Under disse forhold begyndte metodisterne at samles til camp meetings i en uge eller længere om sommeren. Fra et større område rejste folk til et naturområde, ofte i en

¹⁴ Norwood

skov, hvor folk slog lejr med deres vogne og telte. Hver dag var der store evangeliske møder med forkyndelse af præster og prædikanter fra byerne i øst, der var samtale og bedegrupper, og der var undervisning i kristendom. Camp meetings udviklede sig i tiden fra midten af 1700-tallet og frem til 1900-tallets begyndelse, hvor de sidste camp meetings ebbede ud, og var et frontiers fænomen. Der voksede en tradition frem med bestemte steder, hvor camp meetings fandt sted år efter år, og hvert år i adskillige uger, hvor deltagerne kunne komme sommeren igennem i skiftende perioder. Et camp meeting kunne have fra få hundrede til flere tusinde deltagere. På camp meeting oplevede deltagerne musik og sang, uddannede prædikanter og kendte bibellærere, dåb og nadver, rigtige vielser, foretaget af ordinerede præster, alt sammen noget, som ikke var muligt i de hjemlige omgivelser, hvor det eneste religiøse liv var det, som befolkningen selv måtte stå få. Forkyndelsen og undervisningen på camp meetings udviklede sig efterhånden, så det i løbet af en uge blev til en indføring i kristendommens grundlæggende tanker og en personlig beslutning om at leve som kristen. Camp meetings blev tilrettelagt, så deltagerne blev ledt frem til omvendelse eller en fornyelse af den personlige relation til Gud, a new commitment for Christ. Møderne på camp meetings indeholdt vidnesbyrd, hvor forskellige deltagere med egne ord fortalte om deres erfaringer af Gud, der var karismatiske fænomener som ekstase under bønner, tungetale, sang uden ord, høje råb om Guds hjælp, falden til jorden under forbøn, glædesudbrud og latter. Camp meetings var folkefester med møder og gudstjenester, som de bærende elementer, og med stærke sociale og kulturelle kvaliteter. Religiøs læring og erfaring, opbygning af sociale netværker, udveksling af kundskab om landbrug, jagt og nybyggerliv, bekæmpelse af sygdomme og børnenes skolegang var ingredienser i den succes som camp meetings blev i USA. For mange mennesker blev de årlige camp meetings af afgørende betydning for deres religiøse forståelse og identitet. Camp meetings blev et typisk amerikansk 1800-tals fænomen, som på to områder fik stor gennemslagskraft i den senere kirkehistorie. Det ene område er den ekklesiologiske størrelse, som det gentagne og etablerede stævne, lejr, konference, får udover den lokale kirke og dens grupperinger, som hidtil i kirkehistorien har været de enkelte menneskes ekklesiologiske forankring. Det andet område er tilrettelæggelsen af et intensivt program med forkyndelse og oplæring, som målrettet leder frem mod omvendelse og fornyelse af det personlige engagement, hvilket kunne kaldes kampagnekristendom. Begge områder har stærk performativ karakter, har en målgruppe, som ligger udover den lokale kirke, er let tilgængelig for personer, som ikke er praktiserende kristne og ikke er engagerede i en lokal kirkes aktiviteter. Begge områder leder til en teologisk tænkning til underbyggelse af de to områder.

1858 og 1859 bliver specielt husket som tiden, hvor vækkelser rullede over USA og England i et sådan omfang, at historien efterfølgende betegnede det, som *Århundredets vækkelse*.

Omkring 1860 begynder de forandringer i den teologiske tænkning, som leder frem til *The Holiness Movement*.¹⁵ I New York begynder Phoebe Palmer, en metodistiske lægkvinde, at samle mennesker i mindre selskaber, forat de i fællesskab kan udvikle en dybere og mere engageret kristendom. Under de store vækkelser har kirkerne vokset sig ganske store med mange mennesker, for hvem kristendommen stort set har drejet sig om selv at opnå en erfaring af omvendelse til Gud og dernæst at hjælpe andre til samme erfaring. Uden at svække betoningen af omvendelse, som en væsentlig del af kristendomsforståelsen, sætter Holiness teologien fokus på den del af den kristne erfaring, som kommer efter omvendelsen til Gud. Fra metodisternes indflydelse bliver et dynamisk menneskesyn forudsætningen for helliggørelsesforståelsen. Mennesket opfattes som skabt i Guds billede, *Imagio Dei*, hvor

¹⁵ Langford 131-146

ligheden med Gud er ødelagt på grund af synden. Men med den i menneskets omvendelse nye fødsel påbegyndes en gradvis restaurering og genopbygning af gudsbilledet i mennesket, så mennesket mere og mere kommer til at ligne Kristus, i hvem gudsbilledet ikke er ødelagt. Denne udvikling af menneskets sindelag og hele personlighed er en gave, som Gud ved Helligånden kan give mennesker, der tror. I lighed med den første omvendelse og retfærdiggørelse, som Gud kan skænke og mennesker kan modtage ved troen alene, så er også fortsættelsen af kristenlivet, helliggørelsen, et resultat af Guds suveræne virke og menneskets modtagelse af Guds gave ved troen alene. The Holiness Movement spredte sig hurtigt til alle de store amerikanske denominationer og kommer til at sætte præg på amerikansk kristendom i hele sidste halvdel af 1800-tallet og ind i 1900-tallet. Holiness Movement er ingen ensartet bevægelse, da fokuseringen af menneskets kristne udvikling får forskellige udtryk afhængig af de kirker og den teologiske tradition, hvori helliggørelsesmotivet udfoldes. Forskelligheden består i den forskellige betoning, som dele af helliggørelsen tillægges, samt de ekstreme udformninger, som i nogle grene af Holiness Movement udarter sig til grupper, som enten selv bryder med de eksisterende kirker og stifter nye, eller som bliver ekskluderet på grund af vranglære. De temaer, som kendetegner Holiness Movement,¹⁶ såvel de store denominationer som de udbrydergrupper, der opstår, er:

- Helliggørelse til *lighed med Kristus*. Helliggørelsen beskrives i kristologiske begreber. Mennesket genskabes efter Kristi forbillede, og livet som kristen henter sin inspiration fra beretningerne om Kristi liv og gerning og sindelag. For nogle grene af Holiness Movement er det tilstrækkeligt at have Kristus som forbillede for menneskets efterfølgelse og discipelskab. For andre grene er målsætningen, at mennesket helliggøres til en lighed, så menneskets egen af synden fordærvede natur er fuldstændig restaureret og det paulinske udsagn, at "jeg lever ikke mere selv, men Kristus lever i mig," Galaterbrevet 2:20, konstituerer det nye liv.

- Helliggørelse er *Helligåndens virke*. Helliggørelsen beskrives i pneumatologiske begreber. Menneskets helliggørelse efter Kristi forbillede er Helligåndens gerning i mennesket. Her gælder, at Ånden giver mennesket et sindelag, som karakteriseres med Åndens frugter, Galaterbrevet 5:22. Når det kristne menneske efterfølger Kristus i gode gerning og formidling af det kristne budskab, så udruster Ånden med Åndens gaver, 1. Korintherbrev 12:4-31, de såkaldte karismatiske gaver til gavn for kirkens interne funktion og mission. Helliggørelsen, som en funktion af Ånden, betyder, at der i Holiness Movement bliver en søgen efter at komme under Åndens indflydelse. Denne søgen får forskellige udtryk, nogle søger Åndens fylde, andre dåb i Ånden, og spørgsmålet om, hvordan Ånden modtages og får udtryk, bliver i nogle grene af Holiness Movement af stor betydning. Endvidere kommer bestræbelserne på at være under Helligåndens ledelse til at svække den rolle, de faste liturgier og skrevne kirkeordninger, har. Den frie, spontane og ekstempererede bøn og forkyndelse opfattes som en åbenhed for Åndens vejledning og inspiration, hvorimod de faste formuleringer, ritualer og forordninger repræsenterer en lukket attitude mod Helligånden.

- *Synergi eller kvietisme*. Den fra 1700-tallet lange strid mellem de arminiansk prægede og de protestant ortodoks prægede angående det enkelte menneskes aktive eller passive modtagelse af Guds frelsende gave, blusser op igen ved spørgsmålet om menneskets aktive eller passive andel i Helliggørelsen. For nogle grene af Holiness Movement er helliggørelsen helt og fuldstændig Guds suveræne gave, derfor skal mennesket ikke anstrenge sig, hverken med bestemt fromhed, moral eller gode gerninger overfor medmennesket. Forkyndelse af helliggørelse og forbøn om at blive helliggjort og så en venten på Gud, sådan som det kendes i

¹⁶ Olesen (1996)

kvæker og kvietistisk tradition, var typisk. For andre grene af Holiness Movement er helliggørelse et resultat af den forvaltede tro, som Gud har skænket ved omvendelsen og efterfølgende styrket. Derfor er netop menneskets egen forvaltning og omsætning af den kristne tro i et aktivt fromhedsliv, som et gensvar på Guds kærlighed, og gode gerninger i samfundet overfor medmennesket, som et naturlig udtryk for at udleve den nye kærlighed, en selvfølgelig del af synergien mellem Gud og mennesket i det fælles projekt at helliggøres til lighed med Kristus. Diakonalt arbejde, formidling af det personlige vidnesbyrd i hverdagen og mission langt fra egen kirke bliver nogle af følgerne for den helliggørelsestænkning.

- *Overvindelse af synden.* Med Holiness Movement opstår en nuanceret teologi om, hvordan menneskets synd overvindes. I omvendelsen, hvor menneskets forsoning med Gud er et bærende motiv, lægges vægten på syndens overvindelse, som menneskets af Gud skænkede og ved troen modtagne retfærdiggørelse. Dermed kan mennesket regne sig uden skyld. Relationen til Gud er forandret afgørende, men mennesket i sig selv har fortsat en syndig natur. Helliggørelsen beskrives derfor som et opgør med menneskets syndige natur. Dette opgør begynder i omvendelsen, hvor, i direkte sammenhæng med retfærdiggørelsen, også genfødselen eller den nye fødsel finder sted. Genfødselen er en af Gud skænket ny natur, nyt sindelag, som under helliggørelsen vokser til stadig større dominans i mennesket, samtidig med at den syndige natur mister sin indflydelse. Denne beskrivelse understøttes af den paulinske tankegang med den gamle Adams døen bort samtidig med at Kristus opstår i mennesket, Romerbrevet 5-6. I nogle grene af Holiness Movement bliver overvindelse af synden et livsprojekt, som trods menneskets døen bort fra synden og vækst i den nye, guddommelige natur, dog er en vandring, der først når sit mål ved livets afslutning eller derefter. I andre grene af Holiness Movement vokser en syndfrihedslære frem, enten en relativ syndfrihedslære, hvor det helliggjorte menneske har nået det højeste mål, når alle handlinger, alle motiver, er præget af kærlighed, den uegennyttige kærlighed, eller en absolut syndfrihedslære i forhold til syndens habitus og actus. I de mest yderliggående grene af Holiness Movement prædikes Kristi forsoningsdød for de ikke omvendte, som har behov for tilgivelse, hvorimod de helliggjorte, der ikke længere synder, ikke har brug for forkyndelse af Kristi offer på korset, men udelukkende budskabet om opstandelse og Kristi triumf efter opstandelsen.

- *Gradvis eller pludselig Helliggørelse.* Den siden Zinzendorf's forkyndte lette omvendelse kommer til at præge grene af Holiness Movement, til at også helliggørelse kan ske pludseligt, som en momentan erfaring. I lighed med omvendelsen, som en kortvarig oplevelse, kan helliggørelsen ske efter forkyndelse og forbøn i et øjeblik, som løfter mennesket til et højere stadi i kristenlivet. I andre grene af Holiness Movement er helliggørelse en gradvis proces. Den evolutionstænkning, som kom til udtryk i Darwins overvejelser om udvikling indenfor biologien, havde parallelle tænkere indenfor teologien. Som en naturlov driver Gud på menneskets udvikling, hvor pludselige udviklingspring kan ske, men under den generelle forståelse, at helliggørelse er en proces, som aldrig når et statisk niveau.

- *Evangelisation.* Holiness Movement mobiliserer store dele af de protestantiske kirker til mission i andre lande. Helliggørelse leder til, at mennesket tager mere og mere ansvar for sig selv og dernæst for verden. Holiness Movement lærer, at mennesker, der efterfølger Kristus og helliggøres til lighed med ham, også udfører gerninger, der ligner Kristi gerninger, som en medhjælper, der assisterer sin mester. Udbredelsen af evangeliet bliver derfor et naturligt ansvar for de kristne. Den første udbredelse sker i kirkernes nærmiljø gennem de aktiviteter, som lokale kirker bedriver, gudstjenester, vækkelses- og helliggørelsesmøder, gennem

kampagner, hvor flere lokale kirker adresserer hele befolkninger i byer med evangeliet, og gennem lejre og stævner, hvor unchurched venner af kristne deltager, lytter til forkyndelse og deltager i intensiv undervisning. Den næste udbredelse sker ved udsendelse af missionærer til dels de gamle europæiske lande og dels til hedningelandene. Forkyndelsen af evangelisation, som en del af ansvaret for de kristne, der ved helliggørelse bliver sat i stand til aktivt at udøve kristen tjeneste, mobiliserer de amerikanske denominationer til massiv støtte af mission i og udenfor USA. Ved 1800-tallets slutning og begyndelsen af 1900-tallet, hvor Holiness Movement er på sit højeste, har evangelisationen fået globalt perspektiv. Med parolen *The World evangelized in this Generation* er amerikansk, protestantisk kristendom forandret fra at være en kristendom, som er begrænset i sin egen kultur og geografi, til at øve indflydelse i store dele af verden.

- *Social Gospel*. En gren af helliggørelsesteologien modsatte sig den individualisme, som var udpræget i vækkelses- og helliggørelseskristendommen. De hævdede, at den bibelske helliggørelse, som blandt John Wesley havde fremdraget, altid var en helliggørelse i en kontekst, en helliggørelse af relationer, en helliggørelse af det menneskelige fællesskabet, *their is no Holiness but social Holiness*. Med den betoning af det sociale element i kristendommen og i frelsesforståelsen i særdeleshed, blev Social Gospel Movement en bevægelse, som i alle aspekter af kristendommen påpegede den sociale dimension. Det kunne være gudstjenestens, tilbedelsen og den personlige tros sociale dimension. Men markant for Social Gospel Movement blev dens initiativer på det praktisk sociale og diakonale område med oprettelse af socialt hjælpearbejde, omsorgsarbejde blandt fattige og syge, som en selvfølgelig del af enhver menigheds aktiviteter. Social Gospel Movement ledte til oprettelse af folkekøkkener, herberg og anden materiel hjælp i mange storbyer, selvom navnet på disse aktiviteter oftest kun var noget med mission: Navnet Centralmission blev brugt i flere storbyer, først i USA og dernæst i England og i Skandinavien. Ligeledes gav Social Gospel Movement næring til kampen mod alkoholmisbrug og hassardspil.¹⁷

Phoebe Palmer helliggørelsesmøder i New York markerer begyndelsen på Holiness Movement.¹⁸ Phoebe Palmer fortsætter med at være en frontfigur ved Camp Meetings og konferencer frem til begyndelsen af 1870'erne, hvor andre markante skikkelser fører helliggørelsesforkyndelsen frem under former af hidtil største dimensioner.

Dwight Moody står i 1870'erne i spidsen for en stor menighed i Chicago, som danner basis for en omfattende forkyndervirksomhed. Moody er vækkelsesprædikant ved mødekampagner i mange amerikanske byer. De største bygninger og haller fyldes igen og igen i samme by, når Moody forkynder sit budskab om Guds kærlighed til alle mennesker og Guds oprejsning af mennesket. Moody er håndværker uden teologisk uddannelse. Han er vokset op i et kristens miljø og har altid været med i kirkens arbejde, men det var under vækkelserne i 1858 og 1859 at Moody havde flere oplevelser af Gud, som forandrede hans liv. Som prædikant var Guds vrede og fortabelsen elementer, Moody aldrig berørte. Det subjektive forsoningsmotiv lå ham nærmest. Gud var først og fremmest den opsøgende og oprejsende Gud, som møder mennesket gennem sin kærlighed. Moody startede i 1885 sommerkonferencer, Mount Hermon stævner, i det naturskønne område ved Northfield, hvortil mange menneske strømmede årligt i de kommende mange år. Ved verdensudstillingen i Chicago i 1893 satte Moodys forkyndelse for sidste gang præg på den store by og alle de tilrejsende gæster fra hele verden.

¹⁷ Christensen-Göransson 444-446

¹⁸ Langford 92-94

I Philadelphia var ægteparret Robert Pearsall Smith og hans kone Hannah Whitall Smith prædikanter, som bragte den strategiske tænkning omkring evangeliseringen til større effektivitet. Smiths satsede på storbymission. Først blev en række møder med den indledende forkyndelse udfra kampagnens centrale teologiske temaer holdt i et antal af byens kirker. Nye sange med Holiness teologiens temaer blev introduceret ved disse forberedende møder. Efter få uger kulminerede kampagnen i et antal store møder, som var centralt placeret i byen, og hvor deltagerne fra de indledende møder blev mobiliseret. Hensigten var at nå en stor del af hele byens befolkning og slå igennem i kulturen og medierne, så den kristne forkyndelse blev kendt udenfor de etablede kirker og menigheder. Ved de afsluttende centralplacerede møder lejede man de største og mest kendte lokaler, som var tilgængelige i den enkelte by. Hannah Whitall Smith holdt specielle møder med undervisning for kvinder. Under initialerne H.W.S. udgav fru Smith bogen *The Christians Secret of a Happy Life*, oversat og spredt på dansk i 55.000 eksemplarer med titlen *Et Lykkeligt Liv*, som blev en af tidens mest udbredte og spredte bøger i Holiness teologiens ånd. Ægteparret Smith var succesfulde forretningsfolk og foretog deres mødevirksomhed som lægforkyndere uden ansættelse eller betaling af nogen kirke. Deres appel til andre kristne lægfolk især forretningsfolk og virksomhedsejere om at gøre en indsats i kirkerne havde stor effekt, blandt andet oprettelse af foreninger og selskaber for lægfolk med opgaver, der var forskellige, men alle havde en dimension af evangelisation og spredning af kristendommen. Ægteparret Smith opbyggede deres ledende rolle, som helliggørelsesforkyndere i Philadelphia, derefter i store byer omkring og derfra i hele USA.¹⁹

I 1873 rejste Dwight Moody og Robert & Hannah Smith til England. I to år opholdt Moody sig i England og var konstant på vækkelseskampagne fra kirke til kirke og fra stævne til stævne. Moody var i disse to år ledsaget af sangeren og metodisten Sankey, og ikke mindst gennem et antal nye sange, skrevet og sunget af Sankey, kom helliggørelsesteologiens temaer ud til mange mennesker og kirkesamfund, hvorfra de senere blev oversat til de fleste europæiske sprog og derved blev et effektivt redskab for helliggørelsesteologiens gennemslagskraft. I 1875 vendte Moody tilbage til Chicago. Igen i 1882 til 1884 var Moody i England og øvede stor indflydelse. Robert & Hannah Smith gentog deres strategi med evangeliets indtagelse af en række engelske byer. Medens Moody henvendte sig til mennesker i al almindelighed og helst talte jævnt og ligefrem, som en god lægprædikant, så gik Smiths målrette mod det og dem, der havde størst indflydelse, og hvor det havde størst betydning. I England holdt Smiths stævne i Keswick, hvor ledende og indflydelsesrige mennesker deltog. Smiths opsøgte de akademiske miljøer i Oxford og Cambridge og mødte stor accept og anerkendelse for deres Holiness tænkning. Fra England rejste Smiths videre på kampagner i storbyer i Tyskland og Schweiz med enorm effekt. Europa havde ikke tidligere oplevet noget, der lignede dette i omfang og gennemslagskraft i befolkningerne. Smiths virksomhed i Europa sluttede i 1875 med blandt andet et stævne i Brighton, hvortil 6-7000 kirkeledere og præster fra hele Europa deltog, hertil et antal tusinde, som deltog ved enkelte møder eller kortvarende.

Yderligere to kendetegn for 1800-tallets anglo-amerikanske kristendom skal nævnes. De to kendetegn, som er tæt forbundet med hinanden, er 2) det overkonfessionelles sejr over det konfessionelle og 1) ungdoms- & studenterbevægelserne fremvækst og internationalisering.

I begyndelsen af 1800-tallet er relationen mellem de protestantiske kirker i England og USA således, at de ikke bekæmper hinanden, men i stigende grad inspirerer hinanden. Vækkelsesprædikanter, som kommer fra et kirkesamfund, kan prædike i andre kirkesamfund. Salmer, sange, åndelig litteratur og succesfulde aktiviteter breder sig fra kirke til kirke uden at

¹⁹ Olesen (1996)

bremses af de konfessionelle grænser. I 1846 opstår et fællesskab mellem en række enkeltpersoner i London under navnet *Evangelisk Alliance*. Formålet er ikke at sammenslutte eksisterende kirkelige strukturer, men at skabe et forum for samvirke mellem kristne, som kommer fra forskellige kirkesamfund. Den første begyndelse på en økumenisk tænkning og organisation tiltager i styrke og omfang op gennem århundredet og får en variation af udtryk afhængig af lokale, kirkelige forhold. Nogle steder oprettes bedefællesskab mellem kristne fra forskellige kirker i erkendelse af, at bønnen er det fælles sprog, som kristne kan forenes i og gennem. Andre steder opstår et udbredt samarbejde mellem lokale kirker omkring fælles evangelisering i den by, som de lokale kirker er en del af. Evangelisk Alliance bliver en bevægelse, som snart spreder sig udenfor det Anglo-Amerikanske område og bliver international med periodiske verdenskonferencer fra midten af 1800-tallet og frem.

Under det vingefang af økumenisk imødekommenhed, som Evangelisk Alliance er, opstår de første ungdoms- og studenterbevægelser. Initiativet til ungdomsbevægelsen *YMCA* finder sted i London i 1844, hvor et antal unge anglikanere, metodister, presbyterianere og kongregationalister, som alle er præget af The Second Great Awakening, beslutter sig for et samarbejde blandt unge, som skal være på tværs af de konfessionelle grænser og på tværs af de nationale og kulturelle grænser. I det kulturelle og åndelige miljø, hvori Evangelisk Alliance og *YMCA* opstår, begynder også, ved universiteter og colleges i USA og England, de kristelige studenterbevægelser. Studenter finder stigende behov for mødes med ligesindede omkring natur- og humanvidenskabernes relation til den kristne livs- og verdensforståelse. Samtale- og diskussionsfora opstår overalt, hvor de kristne, unge samles, og særlige gudstjenester og stævner henvender sig til studenterungdommen. I slutningen af 1800-tallet er ungdoms- og studenterbevægelserne i eksplosiv udvikling og har spredt sig til alle dele af den vestlige verden. Ungdomsbevægelserne med omfattende interesseorienterede aktiviteter knytter sig til kirkerne, som en forlængelse af det aktive kirkefolk ud i ungdomskulturen. Studenterbevægelserne tiltrækker unge, som kommer fra kirkerne, men knytter sig til universitetsbyerne og mødet mellem religion og videnskab og politik. For første gang i historien bliver ungdommen en speciel gruppe med egen virksomhed og behov. En af *YMCA* og studenterbevægelsens mest markante personligheder bliver den amerikanske lægmanden og metodist John Mott, som foruden at stå i spidsen for *YMCA* og den internationale studenterbevægelse i flere decennier, var den markante lederskikkelse forud for og under verdenskonferencen for Mission i Edingburgh i 1910, fik nobels fredspris og var med ved stiftelsen af Kirkernes Verdensråd i 1948. Få personer har som John Mott, der blev næsten 100 år og konstant var på rejser rundt i verden, formidlet de tanker og idéer, som sprang ud af Holiness teologien og fik udtryk i en overkonfessionel, økumenisk, evangelistisk, aktivistisk og Jesus-centreret kristendom.

Angelsaksisk indflydelse på Skandinavien i 1800-tallet

Under 1700-tallet ruller den store Evangelical Revival over England. Mange forskellige bevægelser er involveret i vækkelsen, puritanske og calvinske dissentersgrupper samt metodisterne, som den absolut største og mest betydelige bevægelse. Metodismen forplanter sig til begrænsede områder i sydvesttyskland, men i Skandinavien spores ingen påvirkning af betydning af de evangeliske og sociale bevægelser, som er fremherskende i Storbritannien i 1700-tallet. Der er enkelte udsagn om Skandinaveres kontakt med metodismen, blandt andet Swedenborgs møde med John Wesley og efterfølgende brevvekslinger, og hofprædikanten, pastor Carl Magnus Wrangels²⁰ venskabelige relation til Wesley. Andre skandinavere, som

²⁰ Efter Wrangels rejse i England, hvor han lærer de metodistiske selskaber at kende og

oplevede Wesley var Göteborgs biskop Erik Lamberg, som hørte Wesley prædike i London, Arvid Gradin fra Uppsala, som samtalede med Wesley under rejse til Herrnhut, og John Henrik Lidéns kontakt med Wesleys metodisme under flere rejser i England.²¹

Helt anderledes bliver indflydelsen i 1800-tallet.²² Den engelske industrimand Samuel Owen kom til Sverige i 1804 for at forestå etableringen af de første dampmaskiner, som hans firma i Leeds leverede. Det blev begyndelsen til en stål- og dampmaskineindustri, som tog form i Stockholm under Samuel Owens ledelse i de følgende halvtreds år. For at sikre kvalificeret og erfaren arbejdskraft i den nye industri, bragte Owen et antal arbejdere og deres familier med til Sverige, hvilket blev til den engelske koloni i Stockholm. En del af disse arbejderfamilier var metodister fra England. Samuel Owen var ikke tilfreds med den sterile spiritualitet i Svenska Kyrkan og heller ikke med befolkningens moral, først og fremmest alkoholmisbruget. Owen klagede sin nød til the Methodist Missionary Society i England, som i 1826 sendte Joseph R. Stephens til Stockholm for at betjene den engelske koloni. Stephens var en vækkelsesprædikant formet af den britiske metodist tradition. Owen og Stephens byggede et kapel i Stockholm, som rummede to til tre hundrede mennesker, hvilket svarede til det antal englændere, som var i byen. Selvom Stephens tid i Stockholm blev begrænset til tre år, formåede han at opbygge et omfattende menighedsliv omkring det engelske kapel. Stephens var dygtig til sprog, og efter en tid kunne han prædike og lede aktiviteterne på svensk. Selvom Owen og Stephens nye menighed og aktiviteterne i det engelske kapel havde den engelske arbejderbefolkning som målgruppe, tiltrak virksomheden og den anderledes forkyndelse opmærksomheden hos teologisk interesserede og uddannede mennesker. I 1830 blev Joseph R. Stephens erstattet af George Scott, også en wesleyansk præst udsendt af det britiske Methodist Missionary Society. Scott fortsatte den virksomhed, som Stephens havde påbegyndt, men med betydelig henvendelse til befolkningen udenfor den engelske koloni. Virksomheden voksede, og Owen og Scott byggede et nyt og større Engelska Kapellet efter model af Wesley Chapel, City Road, i London.²³ George Scott havde kapellet og Engelska Församlingen i Stockholm som sin platform, hvorfra han kunne øve sin teologiske indflydelse. Desuden vakte Scott en del interesse blandt mennesker omkring universitetet. Scott var en taler, som med sin forkyndelse kunne fylde kapellet med tilhørere, og Scott var en dygtig skribent, som allerede i 1833 udsender sin første publikation på svensk, der bliver spredt i et meget stort antal, med titlen: Några Ord om Wesleyanska Metodisterna och deras Laerosatser.²⁴ Blandt dem, der tiltrækkes af Scotts forkyndelse og teologi, og som efterhånden lægger sig ind under Scotts virksomhed og lederskab, er läsare-rörelsen. Læserne kan føres tilbage til den tyske pietisme, som i 1700-tallet påvirker fromhedslivet i Sverige, og endvidere til herrnhutismens indflydelse. Til trods for at Zinzendorf havde forklaret, at han tog afstand fra den gamle pietismes fokusering på syndens dominans og offeret i Kristi forsoningsdød, og i stedet lagde betoningen på Kristi sejr og triumf med den universelle retfærdiggørelse og umiddelbare adgang til omvendelse til følge, så virkede herrnhutismen i Sverige alligevel som en inspiration og videreførelse af de pietistiske grupper. Der var ingen fremtrædende ledere eller struktur, der tegnede de pietistiske vakte grupper, og da Scotts forkyndelse virkede beslægtet med herrnhutismen, blev Scott og menigheden i det engelske kapel i stadig stigende

prædiker på Wesleys invitation i New Room i Bristol, stifter han *Pro Fide et Christianismo* i 1771, hvor Wesley er korresponderende medlem. Af brevvekslingen mellem Wrangel og Wesley fremgår, at de har diskuteret missionen i Lapland, som Wesley opfordrer til.

²¹ Hagen

²² Westin I & II

²³ Alm 34-37

²⁴ Scott

grad opfattet som det sted, hvorfra inspirationen til läsare-rörelsens videreførelse udgik. I 1841-1842, hvor George Scott og hans menigheds påvirkning teologisk og kirkeligt har et betydeligt omfang, opstår en modstand og kritik mod Scott. I de angreb, som rettes mod Scott, fremfører modstanderne, at Methodist og Läsare er identiske betegnelser.²⁵ I 1841/42 skriver og udgiver Scott et lille tidsskrift, som han kalder Pietisten, og det blad bringer i en årrække den forkyndelse og de teologiske tanker, som prægede virksomheden i Scotts menighed i Stockholm ud over hele landet gennem det netværk af vakte kredse, som først og fremmest läsare-rörelsen udgjorde. Under et ophold på en Herregård traf Scott en ung og religiøst vakt huslærer, Carl Olof Rosenius, som var vokset op i et miljø præget af läsare-rörelsen og havde uafsluttede teologistudier bag sig. I 1840 blev Rosenius medhjælper for Scott med base i det engelske kapel i Stockholm og blev efter oplæring som prædikant indviet og fik status som metodistisk lægprædikant. I to år var Rosenius nærmeste medhjælper for Scott og modtog påvirkning af den teologi, den aggressive evangelisation og den ekklesiologi, som Scott repræsenterede og havde plantet i opbygningen af menigheden i det engelske kapel over en 10 årig periode. I 1842 var Scotts virksomhed blevet en stadig stigende belastning for den svenske statskirke, hvor der ikke var plads til religionsfrihed eller andre konfessioners mission, kun til accept af invandrergrupperes frihed til egen religionsudøvelse og egen præstelig betjening i egen menighed. Modstanden mod Scott udartede sig til en demonstration udenfor det engelske kapel under en gudstjeneste i 1842, hvor sten blev kastet gennem vinduerne. Efter den begivenhed forlod Scott Sverige, gudstjenesterne i kapellet blev indstillet en tid og Rosenius overtog ledelsen af hele Scotts virksomhed, herunder udgivelsen af tidsskriftet Pietisten, som Rosenius var redaktør og skribent for frem til sin død i 1868. Owen, Stephens, Scotts og menigheden i det engelske kapel frem til 1842 udgør en strøm af indflydelse ind i svensk kristendom med angelsaksisk teologi i den metodistiske udgave og arbejdsformer, præget af The Second Great Awakening, men det forhold, at Rosenius opdages af Scott og kommer under hans påvirkning og siden overtager ledelsen og hele virksomheden, er måske den største faktor, som får betydning for kirkehistorien i Sverige i 1800-tallet. I 1857 omdannes det engelske kapel med nyt navn, Bethlehemskyrkan, til Rosenius prædikehus, hvorfra Rosenius udfolder sit virke. Scott var ingen forkæmper for frikirkeligheden. Selvom Owen havde klaget over statskirkens sterile religiøsitet og brugt det som afgørende argument for at få Methodist Missionary Society i England til at sende velegnede prædikanter til betjening af de engelske arbejdere, så var hverken Stephens, Scott eller menigheden i det engelske kapel nogen frikirkebevægelse. Tværtimod ønskede Scott at statskirken kunne være den ekklesiologiske ramme, hvori den wesleyanske teologi kunne blive accepteret og spredt. Religiøse selskaber, som menigheden i det engelske kapel og läsare-rörelsen, så Scott som bevægelser indenfor kirken, ikke selvstændig kirkedannelse udenfor kirken.²⁶ Rosenius havde samme holdning til den virksomhed, han overtog efter Scott, og som efterhånden forgrener sig ud over hele landet. I 1856 organiseres denne virksomhed med navnet Evangeliska Fosterlandsstiftelsen (EFS). Rosenius var i lighed med Scott åben for andre evangeliske retninger og virkede for Evangelisk Alliance og de økumeniske tanker, som kom til Sverige i denne periode. Medens Scott forkyndte befrielse fra syndens magt og helliggørelse af mennesket til gode gerninger, udvikler Rosenius sig i retning af den gammel pietistiske forkyndelse af befrielse fra syndens skyld med Kristi forsoning som den objektive grund. Ved

²⁵ Westin 68-69

²⁶ Da Stephens i 1826 og Scott i 1830 kom til Sverige som metodistprædikanter, var de en del af Den Anglikanske Kirke. Den wesleyanske Methodisme i England var frem til 1830 en bevægelse indenfor den engelske statskirke. I USA derimod er Metodismen selvstændiggjort som et kirkesamfund i 1784, og først når amerikansk metodisme påvirker Sverige efter 1868, bliver metodismen en frikirkebevægelse i Sverige.

sine skrifter og rejser i og udenfor Sverige virkede Rosenius meget stærkt. Han fik tilhængere i alle skandinaviske lande, i Finland gennem Hedbergianismen, i Danmark gennem Evangelisk Luthersk Missionsforening, "Bornholmerne," og Luthersk Missionsforening, og i Norge gennem den lammerske bevægelse. I 1858 opsøger den tyve år gamle P.P. Waldenström Rosenius, som hjælper ham gennem en religiøs krise. Det bliver begyndelsen til et forløb, hvor Waldenström kommer ind i EFS og hurtigt viser sig at være en usædvanlig begavelse og folketaler. Waldenström, som læste ved universitetet i Uppsala, blev fil. dr. i 1863 og året efter ordineret i Svenska Kyrkan. I årene frem til Rosenius død i 1868 er Waldenström Rosenius nære medarbejder og arvtager i ledelsen på samme måde som Rosenius selv havde været det overfor Scott, blandt andet overtager Waldenström udgivelsen af Pietisten, som i 1860'erne har et oplagstal på 10.000. I 1873 til 1875 udsender Waldenström en række publikationer, som viser, at han er på vej i retningen af den teologi og forkyndelse, som præger Holiness Movement, der i disse år er på stor fremmarch i USA og England. De temaer, som viser denne bevægelse, er: 1) verdensretfærdiggørelsen, at Kristi forsoningsdød en gang for alle har slettet alle menneskers synd, så det, der er tilbage, er i tro at modtage denne gave, 2) Kristi forsoning er ikke rettet mod Gud for at stille Guds vrede, da Gud altid har villet tilgive mennesker deres overtrædelse, men rettet mod mennesket, for at mennesker skal opdage og modtage Guds velvillighed, 3) budskabet om Guds kærlighed absorberer alle andre budskaber, 4) overvindelse af synden er en genrejsning af mennesket (ikke en udsoning af skyld overfor Gud), 5) omvendelsen kan ske umiddelbart og er i sit indhold menneskets subjektive oplevelse af det, som Gud allerede har gjort for alle mennesker. Under årene, hvor Waldenström udvikler sig i retning af Holiness teologien, er han i stadig brevkontakt med sin gode ven, svensk-amerikaneren Erik August Skogsbergh, som er præst i Chicago og har stor sympati for Moody og hans virksomhed. Waldenström er en anerkendt, lærd teolog, han er politisk engageret for de liberale og medlem af Rigsdagen i tyve år, og på alle områder en taler med stor gennemslagskraft. I 1878 har Waldenströms teologiske udvikling bevæget sig så langt i nyevangelisk retning, at modstanden fra dem i EFS og i Svenska Kyrkan, som føler sig voldsomt provokeret af Waldenströms forsoningslære inklusiv verdensretfærdiggørelsen, får ham til at forlade EFS og Svenska Kyrkan og stifter Svenska Missionsförbundet. Den største udvandring nogensinde af statskirken og over i Svenska Missionsförbundet følger umiddelbart efter. Selvom andre frikirker allerede er etableret, bliver Svenska Missionsförbundets stiftelse det mest markante udtryk for skandinavisk frikirkelighed og et væsentlig brohoved for nyevangelismen og Holiness Movement i Skandinavien. Waldenströms teologiske gennembrud kommer i de år, hvor Moody og Smiths står i spidsen for vækkelseskampagner i England, Tyskland og Schweiz, og Waldenström, som lever til 1917, er en betydelig religiøs og politisk leder i Sverige resten af 1800-tallet og ind i 1900-tallet. En anden person, som samtidig med Rosenius, kom ind i den Scottske kreds, var Anders Wiberg. Wiberg, der var jævnaldrende med Rosenius, var også student i Uppsala, da han i forbindelse med en åndelig krise, blev anbefalet at kontakte Scott. Det blev til begyndelsen på en nær relation over to-år, hvor Wiberg ikke alene blev en aktiv deltager i Scotts menighed, men også en medarbejder. Scotts bedømmelse af de to dygtige medarbejdere, Rosenius og Wiberg, var, at hvor Rosenius havde sine stærkeste evner som prædikant, så lå Wibergs største begavelse i det skrevne ord. I Scotts fravær fik Rosenius ansvar for forkyndelsen, mens Wiberg fik ansvar for publicist virksomheden, herunder Missionstidningen, som Scott også havde initieret. Da Scott i 1842 måtte forlade Sverige, blev Wiberg fortvivlet og rodløs og formåede ikke som Rosenius at fortsætte i ledelsen af den virksomhed, som Scott havde sat igang. Wiberg søgte en tid fællesskab hos Herrnhuterne og genoptog sine teologiske studier i Uppsala. I begyndelsen af 1850'erne rejste Wiberg først til Hamborg og København, hvor han blev stærkt inspireret af baptisternes dåbssyn. Han lod sig

døbe, og fortsatte sin rejse til USA, hvor han fra 1852 til 1855 blev involveret i den amerikanske baptisme. Som svensk-amerikansk baptist, rundet af den Scottske virksomhed i Stockholm, vender Wiberg tilbage i 1855 og bliver den første og dygtige leder for baptismen i Sverige frem til hans død i 1887.²⁷

Niels Frederik Severin Grundtvig var en utrolig begavelse, som blandt flere forskellige interesser var optaget af den fælles nordiske førkristne historie. Påvirket af romantikkens syn på verden og Guds formning af historien, var den kulturarv, der lå i den fælles nordiske historie, som et gammelt testamente for Norden, hvori kristendommen efterfølgende blev plantet. Forankringen i det, der var før, og forvandlingen af de i gamle tider opnåede værdier lå i Guds hånd, på samme måde for de nordiske folk, som for de antikke europæiske kulturer. Det fælles nordiske omfattede for Grundtvig de samfund, der i oldtiden var bundet sammen af søvejene omkring Nordsøen og de nordiske farvande, fra Island og England i vest til Finland og Balticum i øst, fra Schleswig og Holstein i syd til Lapland i nord. Den kristne æra med kirken var for Grundtvig det højeste niveau, den menneskelige civilisation, ved Guds fortsatte skabelse, var nået til, hvilket kun var muligt, fordi Gud, i såvel kristen tid, som i før kristen tid, havde givet vore folk og deres liv form og indhold. Grundtvig fandt sine kilder til sine historiske skrifter i Det Kongelige Bibliotek i København, men han opholdt sig også i England tre gange i 1829 - 1831 og en fjerde gang i 1843. Grundtvig besøgte universitetsbyerne Oxford og Cambridge, han studerer og oversætter oldengelske poetiske manuskripter i Exeter, og han møder Oxfordbevægelsens ledende skikkelse, Henry Newmann. Ligeledes deltager og oplever Grundtvig det engelske kirkeliv i Anglikanske kirker og wesleyanske kapeller. Flere temaer i Grundtvigs forfatterskab bærer præg af de indtryk, han tager med sig hjem fra England. Det drejer sig om: 1) Frihedsidealerne, både for det enkelt menneske og for kirken, 2) Kirkesynet, herunder kravet om kirkens selvstændighed i forhold til statsmagten, og 3) Menneskesynet og sammenhængen mellem individets muligheder, ved oplysning og undervisning, og folkeligheden, som en samtidig social, kulturel og dynamisk helhed og en i historien sammenhængende, levende og værdibærende tradition. Grundtvigs store Sangværk, som udkommer i 1837-41, indeholder et helt afsnit med gendigtninger af engelske salmer, hvoraf forfatterne Isac Watts, John & Charles Wesley og James Montgomery forekommer hyppigst. I det store værk, Kristenhedens Syvstjerne, som ligger til grund for Grundtvigs syn på kristendommens udvikling og fremtid, får den angelsaksiske kristenhed den position, at det er den, der markerer vendepunktet i kirkehistorien. Grundtvig har altså et positivt syn og en forventning til kristendommen i England om at kunne vende kristendommens tiltagende forfald og degeneration, og med dette syn henter Grundtvig inspiration til kristendommen i Norden, som Grundtvig ser har sin største fremtid foran sig.²⁸

Udvandringen til Amerika

Reformationen og modreformationen får ikke de samme konsekvenser for migration i Skandinavien, som i det centrale Europa, hvor 1600-tallet er præget af befolkningsgrupper, der flytter omkring afhængig af, hvilken konfession de selv er, og hvilken konfession landets eller fyrstendømmets regent er og med migration til først England, hvor friheden for religiøse mindretal er størst og dernæst til kolonier i Amerika til følge. De skandinaviske lande tilslutter sig reformationen i den lutherske version, og med den forståelse af forholdet mellem kirke og stat, som den lutherske teologi docerer, kan reformationen gennemføres med de kirkelige og de nationalpolitiske resultater, at landene hele og samlede overgår til den lutherske konfession

²⁷ Westin (1929) 523-529

²⁸ Grell

med tilslutning til Confessio Augustana. Klostre nedlægges, ordensfolk forlader landene og forskellige forandringer i præstestandene sker som følge af reformationen. Der kommer grupper af religiøse minoriteter til de skandinaviske lande, f.eks. franske huguenotter, som slår sig ned i det centrale Jylland, tyske og schweiziske reformerte, som får fristed i Fredericia og København. Men presset på befolkningen som helhed for at flytte til andre steder afhængig af religiøs overbevisning er i de skandinaviske lande af betydeligt mindre omfang end i det centrale Europa med tilsvarende mindre udvandring til følge.²⁹

I 1700-tallets slutning og første halvdel af 1800-tallet begynder en udvandringsbølge, som kulminerer i sidste halvdel af 1800-tallet og har betydeligt omfang frem til begyndelsen af 1900-tallet. Ca. 10% af de samlede befolkninger i de skandinaviske lande udvandrer til USA, størst udvandring fra Sverige, lidt mindre fra Norge og Danmark, og mindst fra Finland.³⁰

Årsagerne til udvandringen fra Skandinavien er flere: 1) Landbruget kan ikke forsørge væksten i befolkningen. Byerne har ikke en sådan størrelse, at de kan aftage en større produktion fra landbruget. Den tiltagende mekanisering af landbruget øger befolkningsoverskudet i slutningen af 1800-tallet og begyndelsen af 1900-tallet. 2) Industrialiseringen og urbaniseringen begynder i Skandinavien i 1800-tallet, men de små og dårlige forhold i byerne kan ikke opsluge migrationen fra land til by. 3) Kommunikation, handel og trafik spreder information om livsmulighederne andre steder i verden og gør det muligt at rejse. Især de oceangående dampskibes anløb til en række havne i Skandinavien, åbner verden i hidtil ukendte dimensioner. 4) Religiøs frihed og udfoldelsesmuligheder andre steder skaber en længsel efter udvandring og en faktisk udvandring fra Skandinavien, f.eks. blandt baptister, mormoner og metodister.

Årsagerne til indvandring i USA er ligeledes flere: 1) Mulighed for at skabe sig en tilværelse, dels ved køb af billig jord, og dels ved mangfoldige jobs i en fremvoksende industri og urbaniseret kultur, som i udvikling er langt forud for Skandinavien. 2) Mulighed for at tage initiativer og sætte virksomhed i værk i den del af verden, hvor teknologi og økonomi er i størst udvikling.

Op til 1820 er udvandringen til Amerika ikke så stor. Fra 1820 til 1850 sker en kraftig stigning frem mod perioden 1860 til 1900, som udgør maksimum for den skandinaviske udvandring til Amerika.

Olof Hedström var opvokset i Småland i en familie, hvor fædrene i flere generationer havde været officerer i hæren. Hedström blev uddannet som skrædder, men i en alder af 16 år får han i 1819 hyre som sømand på et handelskib, der sejler til New York. Han går i land i New York og søger arbejde hos en skrædder, som viser sig at være metodist. Hedström følger sin værtsfamilie i kirke, hvor han får en religiøs oplevelse af Guds nærvær. Efter en tid starter han sin egen forretning, som hurtigt bliver en succes. Hedström gifter sig med en datter af en Huguenotfamilie. I New York har flere af de amerikanske denominationer oprettet sejlende kirker til opsøgende virksomhed blandt søfolk og de mange imigranter. Metodisterne havde i 1845 købt et skib og ombygget det, så lastrum blev til kirkerum, og andre faciliteter til hjælp for invandrerne. Initiativet til oprettelsen af Bethel skibet kan tilskrives Peter Bergner, som var kommet til USA fra Göteborg i 1832 og var blevet metodist og prædikant i USA. Han holdt sin første prædiken på svensk i New York i 1844, hvorefter en af metodistmenighederne

²⁹ McLeod

³⁰ Nationalmuseet, København

på Brooklyn ansatte ham til mission på havnen og skaffede ressourcer til etablering af Bethel skibet. Da imigrationen fra Sverige og dernæst Norge og Danmark accelererede efter 1840 voksede Bethel skibets arbejde, så der var brug for en ordineret præst med erfaring i ledelse til at føre arbejdet videre. Valget i Missionary Society of the Methodist Episcopal Church faldt på reverend Olof Hedström. Hedström havde på det tidspunkt nedlagt sin skrædderforretning, var uddannet præst og havde i en årrække været ansat i Delaware, et område, hvor mange svenske indvandrere havde slået sig ned. Under Hedströms ledelse af Bethel Ship Mission i New York havn fra 1845 til 1876 vokser virksomheden til dimensioner, som får stor indflydelse på den religiøse udvikling blandt indvandrere, som bosætter sig i USA, og tilbage på de skandinaviske lande. I 1857 skiftes Bethel skibet med et større skib, skibet flyttes til en anden kaj og virksomheden fortsætter til 1875, hvor menigheden på skibet flytter på land og stifter kirken Immanuel Swedish Methodist Church. I robåde kontaktede Bethel skibets medarbejdere alle skibe fra Skandinavien, som kom til New York havn, med traktater, der fortalte om Bethel skibets tilbud, der bestod af: 1) Gudstjenester og evangeliske møder på svensk og fra 1856 også på norsk-dansk, 2) sprogundervisning i engelsk, 3) rådgivning om alle forhold vedrørende indvandringen, 4) rådgivning om USAs geografi og transportmuligheder, 5) hjælp til køb af jord og anskaffelse af arbejde og bolig. Det vides ikke, hvor mange indvandrere, der har været igennem Bethel skibet på vejen ind i USA, men det år, hvor virksomheden begynder, modtager 320 familie trykte materialer, i 1865 er tallet oppe på 14.078 familier, så det har sandsynligvis drejet sig om flere hundrede tusinde mennesker i de næsten 40 år, hvor havnemissionen i New York fandt sted. Opholdet i New York havn kunne strække sig fra nogle dage til flere uger før rejsen ind i USA blev påbegyndt. Olof Hedström havde en yngre bror Jonas Hedström, som også var immigreret til Amerika. Han havde bosat sig i det område, som i 1848 blev til staten Wisconsin, og han organiserede modtagelsen af nye immigranter, hjalp med køb af jord og anskaffelse af bolig og arbejde. Hedströms virksomhed i New York havn havde altså direkte forbindelse med bosættelserne i Midtvesten og kunne guide strømmen af Skandinavere til dette område omkring Michigansøerne.³¹ Havnemissionen i New York havde også forbindelse til Sverige til George Scotts i det engelske kapel i Stockholm. Scott kunne i Sverige hjælpe mennesker, som forberedte sig at udvandre til Amerika, med kontakten til Bethel skibet i New York og til de svenske menigheder i New Jersey og Delaware, hvorfra de ville blive hjulpet videre. Under Scotts rejse til Amerika i 1840, hvor han indsamler de første penge til udgivelsen af Pietisten i Sverige, drøfter Scott og Hedström, hvordan virksomheden på begge sider af oceanet kan hjælpe indvandrerne. Jenny Lind, som er den første europæiske kunstner, der gør turné i USA, kaldet the Swedish Nightingale, besøger Bethel skibet i 1850 og bliver en fast bidragsyder til havnemissionen. Med 150 koncerter, heraf 32 i New York, bliver Jenny Lind verdensstjernen i Amerika, og gennem hendes omtale og støtte bliver Bethel skibet kendt i en større offentlighed. Der foreligger utallige dagbogsnotater, breve og biografier som viser, at søfolk, handelsrejsende og immigranter har taget indtryk af deres kortere eller længere kontakt med virksomheden omkring Bethel skibet i New York. Det er folk, som efterfølgende slår sig ned i de områder, hvor vi finder flest skandinavere, først og fremmest de nye stater omkring Michigansøerne, hvor Chicago og Evenston udgør centre, men også i østkyststaterne syd og nord for New York. I sidste halvdel af 1800-tallet går den Skandinaviske imigration også til Utah, dels på grund af Mormonernes bosættelser, og dels på grund af de lutherske og metodistiske missionsselskaber, som opretter mission for at modvirke mormonismen og omvende Skandinaviske mormoner tilbage til en af de protestantiske evangeliske trossamfund.³² Omkring 1900 finder vi også skandinaviske bosættelser ved USAs vestkyst,

³¹ Whyman

³² Kent

dels mod nord omkring byen Seattle, og dels mod syd omkring San Francisco og Los Angeles. Selvom metodisternes havnemission i New York er særdeles omfattende og blandt de bedst dokumenterede, så var denne virksomhed, der var målrettet til bestemte befolkningsgrupper, oftest afhængig af bestemte sprog, ikke usædvanlig. New York er den primære port ind i USA, men også andre havnebyer som Boston, Philadelphia, Baltimore og New Orleans tog imod mange europæiske immigranter. De fleste lokale kirker var påvirkede af The Second Great Awakening frem til 1860/70 og dernæst af the Holiness Movement fra 1860/70 og frem til ind i 1900-tallet. Det vækkelses- og evangelisationsmotiv, som prægede kirkerne, blev en naturlig drivkraft til arbejdet med indvandrerne, både det evangelisk-missionerende og det social-diakonale, og kombineret med indvandrernes udsatte situation i en for dem ny, fremmed og farlig verden, gjorde kirkernes mission særdeles effektiv. Blandt de Skandinaver, der blev en del af de organiserede, religiøse strukturer, som voksede frem i USA, er nogle spredte tal tilgængelige, heraf nogle: 1) I 1852 til 1904 var 16.800 danskere ankommet til mormonernes menigheder i Utah. 2) Fra 1840 til ca. 1900 var 20.000 svenskere organiseret i the Episcopal Methodist Church, Sweden Annual Conferences, med centrum i Chicago; som selvstændig svensksproget kirke i USA indtil 1930'erne. 3) Fra 1850 til ca. 1900 organiseres over 100 norsk-danske metodistmenigheder i staterne omkring Michigansøerne. 4) De Skandinaviske Metodistkirker opretter college i Evanston, senere kaldet Garrett-Evangelical Theological Seminary. 5) Med Philadelphia som centrum var der en svensk, luthersk kirke i Østkyststaterne, hvor blandt andet Carl Magnus Wrangel, senere hofprædikant i Stockholm, var præst i 1758 og ti år frem. 6) Med Wisconsin som det centrale område opstår to lutherske, dansksprogede kirkesamfund i USA, et med Grundtvigsk inspiration og oprettelser af folkehøjskoler til følge, Grundtvigs søn boede i Wisconsin i 20 år fra 1880, og et med Indre Missionske immigranter. 7) I 1864 er der i Chicago syv danske baptistmenigheder med 300 medlemmer, hvoraf halvdelen var baptister, da de forlod Danmark; fra 1865 til 1889 ankommer yderligere 900 danske baptister med familier, som tilslutter sig. 8) I 1871 oprettes i Chicago en skandinavisk afdeling af The Baptist Theological Union; i 1884 er den svenske gruppering så stor, at de udskiller sig og opretter en svensk afdeling længere mod vest.³³

Det er ikke alle, der udvandrer til USA, som bliver der. Til historien om den store udvandring til Amerika, som over et halvt århundrede flytter omkring 10% af den samlede befolkning fra Skandinavien til Amerika, hører også de mange, som enten rejser frem og tilbage flere gange, og dem, der vender tilbage til Skandinavien og bosætter sig resten af livet. De frem og tilbage rejsende er først og fremmest søfolk, handelsfolk og dem, der er beskæftiget med migrationen. I Skandinavien ser vi de første tegn på hjemvendte skandinaver, som i USA er påvirket af det religiøse liv i en sådan grad, at det i Skandinavien fører til forkyndelse og dannelsen af smågrupper, der har tydeligt præg af amerikansk kristendom: 1) I Norge kommer sømanden Ole Peter Petersen til Frederikstad i 1849, hvor han samler familie og venner og deres ligesindede til private møder. Petersen har mødt metodismen på Bethel skibet i New York, og han er nu blevet lægprædikant. Hurtigt bliver haugianske kredse i Sørlandet interesseret i at høre Petersens forkyndelse, som er helt i Hedströms og Finneys ånd. 2) I Danmark kommer handelsmanden Christian Willerup til København i 1845 og igen i 1856, hvor han i private kredse fortæller om den nye tro, han har fundet i Amerika. 3) I 1857 kommer Boy Smith tilbage til Slesvig, som på det tidspunkt var en del af Danmark, og begynder at uddele traktater på dansk om metodisternes version af kristendommen. Også Boy Smith er blevet omvendt og efterfølgende udsendt af Bethel skibs missionen i New York.³⁴ 4) Af de mange skandinaver, som i Amerika for første gang stifter bekendtskab med kristne denominationer,

³³ Hylleberg & Jørgensen 148-149

³⁴ Haagensen

præget af The Second Great Awakening og The Holiness Movement, og som efterfølgende vender tilbage til Skandinavien og prædiker den nye tro, med dannelse af nye grupperinger til følge, kan yderligere navne nævnes: Victor Witting fra Malmö, Gustaf Lervik fra Gamla Vasa, Gustaf og Wilhelm Bärnlund fra Kristinestad, Karl Skov fra Holstebro, Bengt August Carlsson fra Sverige.

I første del af 1800-tallet opstår i hele Skandinavien et åndeligt røre, som har flere årsager. Inspireret af den lutherske pietisme dannes lavkirkelige grupper under lokal lægmandsledelse i protest mod præsteskabets rationalistiske kristendom. Kirkerne på landet står mange steder tomme, mens der er samling om en lægprædikant i et privat hjem eller udendørs. I Danmark bliver De gudelige Vækkelser³⁵ den samlede betegnelse for det åndelige og lavkirkelige røre, i Norge er det den Haugianske bevægelse,³⁶ og i Sverige er det laesare-rörelsen. De vakte kredse bliver grobund for de senere kirkelige bevægelser indenfor statskirkerne, men vækkelserne betyder også at vakte, men trængte mennesker, søger mod vest. Ligeledes er De gudelige Vækkelser, Haugianismen og laesare-rörelsen de i Skandinavien opståede bevægelser, som forbereder at den angelsaksiske påvirkning kan få fodfæste og blive etableret i Skandinavien.

Anabaptismen havde sat sig spor flere steder i Skandinavien i de lavkirkelige bevægelser. De gudelige Vækkelser i Danmark viste tegn på inspiration fra døberbevægelser fra syd. I 1837 foretages den første dåb i København, som bliver til begyndelsen for den første bestående baptistmenighed i Danmark og dermed til det danske baptistsamfund. I Sverige kan dele af läsare-bevægelsen og de gammel pietistiske grupper i nordland vise tegn på inspiration fra den europæiske kontinentale baptisme. Efterhånden kan påvirkning fra Amerika også spores i Sverige, og den første baptistmenighed dannes i 1848. På grund af baptismens enten manglende dåb af spædbørn eller dåb af voksne personer, som var barnedøbte, bliver baptismen opfattet som klart separatistiske, hvilket ikke har været kendetegnende for andre bevægelser i samme grad, og forfølgelse af de første baptister sker i hele Skandinavien. Den første baptistmenighed dannes i Sverige i 1848, men menigheden og andre spredte baptister, udvandrer næsten alle til Amerika. Senere spreder baptismen sig, blandt andet hos Hedbergianerne. Med præsten Anders Wiberg i Stockholm, som lader sig døbe, får baptismen en dygtig og teologisk stærk leder, hvilket giver stabilitet til et fremvoksende baptistsamfund i Sverige.³⁷ Wiberg stifter Stockholm Baptistmenighed i 1857 efter at have været i USA fra 1852 til 1855 og lært baptismen at kende, som et stærkt voksende kirkesamfund, der i omfang og indflydelse overgik ethvert baptistsamfund og nationalkirke i Europa..

England og Amerika havde haft religionsfrihed i over 150 år før samme frihed blev indført på det europæiske kontinent. Midt i 1800-tallet ændres forfatningerne i de fleste europæiske lande i demokratisk og frisindet retning, herunder forskellige grader af religionsfrihed og mulighed for dannelse af trossamfund ved siden af det, som er understøttet af statsmagten. I Norge vedtages en dissenterlov i 1845, som tillader dannelsen af frimenigheder og andre religiøse organisationer.³⁸ I Danmark indføres en demokratisk grundlov i 1849, hvor den enkelte borger sikret ret til selv at bestemme, hvilken religion, man vil tilhøre, men også, at kongemagten skal tilhøre den Evangelisk Lutherske Kirke, som staten understøtter.³⁹ I Sverige

³⁵ Baagø

³⁶ Hassing 116-119

³⁷ Balling & Lindhardt 315

³⁸ Hassing 157

³⁹ Balling & Lindhardt 226-227

kommer religionsfriheden ind i lovgivningen i 1860, hvor den enkelte borger sikres retten til at overgå til andet trossamfund, men ikke retten til at stå udenfor.⁴⁰ De forfatningsmæssige nye tider giver på den ene side mulighed for, at de grupperinger og bevægelser, som er opstået under inspiration af andre religiøse traditioner end den lokale og hjemlige, kan organisere sig og selvstændiggøres. Det kan den enkelte religiøse bevægelse have en egen interesse i, selvom tiden forinden har været præget af en integration i statskirkens ramme og tilsyn. På den anden side giver de nye forfatninger mulighed for, at statskirken kan hævde sine konfessionelle grænser på en måde, som ikke har været nødvendig tidligere, hvor udtræde af kirken ikke var muligt. Ligeledes bevarer statskirkerne deres position og magt i det enkelte land, da religionsfriheden ikke leder til religionslighed, og statskirken fastholder sine privilegier, mens de, der vælger at stå udenfor eller tilslutter sig nye kirkesamfund, oplever et tab af privilegier og en begrænsning af f.eks. ret til bestemte erhverv, uddannelser og ændrede økonomiske betingelser ved bestemte civilretslige forhold. Under alle omstændigheder giver religionsfriheden med den manglende religionslighed en forandring af, hvordan inspirationen fra ikke nationale religiøse traditioner får nedslag i en skandinavisk kontekst, i forhold til, hvordan det havde været i 1800-tallets første del.

I 1856 dannede pastor Gustaf Adolf Lammers *Den frie apostolsk-christelige Menighed* i Skien i Norge.⁴¹ Lammers var meget optaget af de vækkelser, som fandt sted rundt omkring, og ville gerne fremme en vækkelse af kirkefolket. Lammers havde i Trondheim oplevet en omvendelse blandt venner i et Herrnhutselskab, men det var spørgsmålet om barnedåb, som fik Lammers til at træde ud af statskirken og danne den første frie menighed i Skandinavien under den religionsfrihed, som lovgivningsmæssigt var sikret. Lammers havde forskellige kontakter, som gør det svært at kortlægge den sammenhæng, han skal ses i. Det kan dog påvises, at Hans Isaksen, en sømand, som i 1850 var blevet omvendt hos Hedström på Bethel skibet i New York, og Markus Nielsen, en trælasthandler og sømand fra Porsgrund, som også var blevet omvendt på Bethel Skibet, var kolportører og lægprædikanter i Skien fra 1852, og gennem dem har Lammers hørt om metodismen og modtaget flere skrifter om de teologiske bevægelser, som prægede kirkerne i USA. Lammers har kendskab til Scott og Rosenius, og dette bekendtskab udvikler sig til et venskab, som betyder, at Scott og Rosenius i 1859 rejser til Skien og besøger Lammers i 1859.⁴² Også Willerup og Petersen besøger Lammers i Skien.⁴³ Lammers havde forbindelse til Sjælland, til en indremissionskreds, som under Lars Pedersen Møllers ledelse havde afvist pattebarnsdåben og taget det baptistiske dåbssyn til sig.⁴⁴ I Danmark havde Mogens Abraham Sommer virket som omrejsende prædikant i midt- & sønderjylland, hvilket havde ledt til en stor vækkelse i disse områder og oprettelse af en række selskaber under Sommers ledelse.⁴⁵ Sommer står i forbindelse med Lammers i Skien, og under et ophold i Skien bliver Sommer ordineret og indsat som forstander for De frie apostolsk-christelige menigheder i Danmark. Frem til 1860 udvikler den lammerske bevægelse sig hastigt med Skien som centrum og forbindelse til både Danmark og Sverige og har potentiale til at blive den første, store, organiserede frikirkebevægelse i Skandinavien. Men bevægelsen går i opløsning og falder fra hinanden. I Norge indgår de lammerske kredse i Det norske Missionsforbund. I Danmark bliver de lammerske kredse i den sommerske udgave

⁴⁰ Ibid., 317

⁴¹ Olesen (1996) 194-196

⁴² Hassing 25

⁴³ Hagen 60-61

⁴⁴ Olesen (1996) 195

⁴⁵ Larsen (1963)

indlemmet i dels metodistmenigheder, som opstår efter 1861, og dels i frimissionen, som siden bliver til Missionsforbundet.

Indførelsen af religionsfriheden giver mulighed for, at nogle af de kredse og grupperinger, som allerede længe har stået under inspiration af andre religiøse bevægelser og konfessioner end de hjemlige statskirker, kan oprette selvstændige menigheder og kirkesamfund. I Norge organiseres den første Metodistkirke i 1856, i Danmark i 1859 og i Sverige i 1868. De pietistiske grupper, i Danmark De gudelige vækkelser,⁴⁶ i Sverige Läsare-rörelsen, i Norge Haugianerne, har alle steder haft eksempler på baptistiske indslag og metodistisk/Holiness inspiration, og fra dette miljø udkrystalliseres kredse, som bliver til baptistmenigheder, og kredse, som i første omgang bliver til frimissionen, i modsætning til indre mission, og siden til Missionsforbundet. I de følgende 30 år er der en nærmest eksplosiv vækst i antallet af nye frikirkemenigheder, som etableres i de tre traditioner, baptistsamfundet, Metodistkirken og Missionsforbundet, den Skandinaviske udgave af kongregationalismen. I og med at de religiøse bevægelser får fast forankring i Skandinavien med etablering af menigheder, åbnes for yderligere påvirkning tværs over Atlanten. I USA opretter de store denominationer missionsselskaber til støtte af de menigheder i Europa, som inspirationen fra USA allerede har resulteret i. De i USA etniske immigrations menigheder har vokset sig store og er blevet indflydelsesrige, og deres ressourcer bruges til mission i USA og til mission i respektive hjemlande. Den norsk-danske⁴⁷ og den svenske metodistkirke i USA opnår anseelig størrelse, herfra sendes præster til Skandinavien, der betales til opførelsen af kirkebygninger, salmebøger og anden litteratur er fælles på begge sider af Atlanten, og arbejdet i Skandinavien står under tilsyn af amerikanske biskopper, som besøger Skandinavien hvert år. Baptisterne i Danmark modtager stigende økonomisk bidrag fra The American Baptist Missionary Union i hele 1800-tallets sidste del, og mange præster fra Danmark rejser til USA for at blive uddannet.⁴⁸ I frimissionens kredse begynder amerikanske kongregationalistiske prædikanter at rejse rundt.

I sidste del af 1800-tallet bliver der i Europa en interesse i at opsøge og deltage i kirkelige konferencer, hvor det er muligt at møde de toneangivende personligheder og teologier. Det er på en måde det amerikanske Camp Meeting, som er blevet plantet om til først engelske Camp Meetings og dernæst til konferencer og kongresser, hvorigennem tidens bevægelser gør sig gældende. I Europa bliver det Keswich og Brighton, som bliver stederne for kongresser i Holiness og Nyevangeliismens ånd. Efter Smiths og Moodys store Europa vækkelsesturnéer, startes det første Keswich møde i 1873, og efterfølgende år samles adskillige tusinde kirkeledere, teologer og prædikanter til årlige kongresser i Keswich og Brighton, og herfra udgår en inspiration til alle grene af protestantisk kristendom i Europa.

Den internationale Evangelisk Alliance, som i den angelsaksiske verden er blevet det samlende organ for den fælles protestantiske vækkelses- og helliggørelsesbevægelse, for KFUMs opstart og den kristelige studenterbevægelses opstart, besluttede at holde sin verdenskongres i et Skandinavisk land. Valget faldt i første omgang på Sverige, fordi indflydelsen fra alliance-teologien samlet set var størst her. Oprettelsen af Svenska Missionsförbundet efter Waldenström udtræden af Svenska Kyrkan og den deraf følgende masseudvandring til Svenska Missionsförbundet skabte i Sverige kaotiske kirkelige tilstande, så Svenska Kyrkan frabad sig, at Evangelisk Alliances Verdenskongres blev afholdt i landet.

⁴⁶ Lindhardt

⁴⁷ Andersen

⁴⁸ Hylleberg & Jørgensen 168

Derved blev kongressen med kort varsel flyttet til Danmark, til København. Kongressen fandt sted 30. august til 7. september i 1884. Ca. 2000 deltagere fra 16 lande kom til København og satte præg på kirkelige kredse af enhver art. Indre Missions store, nye bygning, som var Københavns største mødelokale, dannede centrum for kongressen, men et stort antal kirker var før, under og efter kongressen i anvendelse til udenlandske talere, som hold vækkelsesmøder, undervisning og missionsstrategi for alle grene af Second Awakening teologien, Holines teologien, alliance- & økumenisk teologi. Metodister, baptister, Luthersk Missionsforening, Indre Mission og Rosenianerne havde hver deres andel i såvel den nationale, som den internationale dimension i denne kongres, og brugte verdenskongressen til at markedsføre sig lokalt.

En af de tilrejsende til verdenskongressen i 1884 var Fredrik Franson, som regnes for Missionsforbundets egentlige stifter i Danmark. Fredrik Franson var svensk-amerikaner, som i Chicago havde haft en gudsoplevelse under Moodys vækkelsesmøder. Franson var en stor begavelse, han blev prædikant hos Moody og var en betroet medarbejder i menigheden. Når Moody var på rejse, fik Franson overdraget prædikestolen i den gigantiske kirke. Franson var i 1881 rejst til Sverige for at forkynde evangeliet i sit fødeland. Det var på den tid, hvor Waldenström var udtrådt af Svenska Kyrkan og havde dannet Svenska Missionsförbundet. Franson holder vækkelsesmøder rundt omkring i Sverige med tusindvis af tilhørere, hvilket medvirker til væksten i Svenska Missionsförbundet. Efter et par års prædikeaktiviteter i Sverige rejser Franson til Norge, hvor hans succesfulde vækkelsesmøder gentager sig i 1883. Også i Norge fører Fransons forkyndelse i en tydelige Moody-inspireret form til en eksplosiv vækst i Missionsforbundet, som stiftes i 1884. Franson kommer til København i 1884 for at deltage i verdenskongressen, og efter kongressen fortsætter han rundt i landet og holder møder. Fransons aggressive forkyndelse og hans forbøn for syge leder imidlertid til modstand, så han må rejse ud af landet til Malmö. I 1885 kommer Franson tilbage og genoptager sine vækkelses- og helliggørelsesmøder. Han forsøger at få en aftale med Bethesda i København og med Indre Mission om at anvende Indre Missions lokale afdelinger som udgangspunkt for mødevirksomheden, men det lykkes ikke. I stedet får Franson aftale med Brødre menigheden om at kunne anvende deres lokale i København i en 3 måneders periode. Fransons forbøn for syge leder igen til modstand, og han bliver aresteret, dømt for kvaksalveri og udvist af landet for bestandig. Dermed forsvinder Franson ud af den skandinaviske scene og efter et kortere ophold i Tyskland tilbage til menigheden i Chicago. Men Fransons særdeles omfattende mødevirksomhed i alle de Skandinaviske lande i den sammenhængende periode fra 1881 til 1885 leder til stor vækst i Svenska Missionsförbundet og Missionsforbundet i Norge, og i Danmark er der en direkte forbindelse til oprettelsen af Det danske Missionsforbund i 1887.⁴⁹

Frelsens Hær er en bevægelse, som er dybt forankret i Holines teologien. Med rødder i den engelske metodisme og stærkt inspireret af evangelisation og diakoni i en økumenisk, overkonfessionel eller ukonfessionel version. Frelsens Hær opstår i England i 1865-1880, spredes til USA i 1880, derefter spredes Frelsens Hær til alle de steder, hvor Holiness teologien har forberedt modtagelsen. Det første sted i Skandinavien er Sverige, hvor Hæren begynder sin virksomhed i 1882. I Danmark begynder arbejdet i 1887, i Norge i 1888 og i Finland i 1889.⁵⁰ Med sin ukonfessionelle tilgang, hvor sakramenterne ikke administreres og de kirkelige embeder ikke anvendes, får Frelsens Hær en status, som gør, at de både er en bevægelse indenfor statskirkeligheden, uden at være i teologisk konflikt med den Lutherske bekendelse, og en frikirke. Denne status har Frelsens Hær bevaret til moderne tid.

⁴⁹ Rasmussen 25-33

⁵⁰ Molland, ed. Lindhardt 329

Efter Verdenskongressen i København i 1884 og efter inspiration fra Keswich og Brighton kongresserne kommer en lind strøm af gæster fra de internationale, primært angelsaksiske, organisationer og bevægelser til Skandinavien. Af de mange tilrejsende teologer og kirkeledere skal kun nævnes besøgene af John Mott, 1899 & ?. John Mott var ambasadør for YMCA og Den internationale kristelige Studenterbevægelse. Motts besøg i de Skandinaviske lande leder til oprettelse af kristelige studenterbevægelser, ofte flere parallelle.⁵¹ Den internationale påvirkning leder også til, at vi i Skandinavien ser oprettelse af stiftelser, som har et selvstændigt formål og til dels uafhængigt af de i sogne og menigheder etablerede kirkesamfund. Missionshoteller er sådanne stiftelser, som skyder frem i de sidste decennier af 1800-tallet. Missionshotellerne har flere formål, dels at betjene omrejsende, kristne forretningsfolk, dels at være samlingssteder for møder i den nyevangeliske, internationale og overkonfessionelle ånd, og dels at virke for mission. I Stockholm, Oslo og København kommer de første Missionshoteller med egen og selvstændig ledelse. Ligeledes stiftes konference- og kongrescentre, hvilket i lighed med missionshotellerne kan være centre for samlinger en større region og med idémæssig inspiration fra Keswich og Brighton lede til inspiration af kirkelivet på tværs af de grænser, som det konkrete og lokale arbejde følger. Hotel Nyborg Strand bliver et sådan konferencecenter, som får stor betydning for kirkelivet nationalt og internationalt. Sigtuna Stiftelsen, som stiftes 1917, kan også ses i denne sammenhæng.

Holiness Movements perioden går for Skandinaviens og Europas del frem til Første Verdenskrigs begyndelse. Herefter svækkes denne internationalisering og åbenhed for andre kulturer, herunder andre konfessioner. Kirkerne, inklusiv de nye frikirker bliver nationalistiske og definerer i højere grad sig selv ud fra egen historie i eget land fremfor sammenhængen med den internationale historie, som underbetones.

En fortsættelse i forlængelse af Holiness Movement vil indeholde i hvert fald to ting: 1) Den moderne missionsbevægelse med start ved Edingburgh konferencen i 1910 og startskudet til verdensmissionen og den moderne økumeniske bevægelse frem mod WCC i 1948, og 2) Den pentacostale bevægelse, som begynder i Holiness inspirerede metodist og baptist kredse i Californien i 1906 og Wales i 1905.⁵²

Litteratur

Alm, Göran 1974	<i>Enkel men værdig</i> Nya Bokförlaget, PhD avhandling	186 s
Andersen, Arlow W 1962	<i>The Salt of the Earth</i> Parthenon Press Nashville	338 s
Baagø, Kaj 1960	<i>Vækkelsernes Frembrud i Danmark</i> GAD	203 s
Baker, Frank 1970/2000	<i>John Wesley and the Church of England</i> Epworth	422 s

⁵¹ Olesen (1997)

⁵² Neiiendam 185-195

Balling & Lindhardt 1973	<i>Den nordiske kirkes historie</i> Nyt Nordisk Forlag	349 s
Christensen-Göransson 1976	<i>Kyrkohistoria 3</i> Scandinavian University Books	810 s
Finney, Charle G 1867/1991	<i>Vækkelse</i> Scandinavia	188 s
González, Justo L 1975	<i>A History of Christian Thought</i> Vol. III Abingdon	496 s
Grell, Helge 1992	<i>England og Grundtvig</i> Aarhus Universitet	180 s
Haagensen, Adolf 1994	<i>Den Norsk-Danske Methodismes Historie Paa begge Sider Havet</i> Chicago	326 s
Hagen, Odd 1961	<i>Preludes to Methodism in Northern Europe</i> Norsk Forlagsselskap	68 s
Hassing, Arne 1991	<i>Religion og makt</i> Tapir, Relieff	360 s
Hylleberg & Jørg. 1989	<i>Et kirkesamfund bliver til</i> Føltved	365 s
Janson, Henrik, Ed. 2005	<i>Från Bysans till Norden</i> Artos	224 s
Kent, Harald Jensen 1913	<i>Danske mormoner</i> Udvalget for Uthamissionen	45 s
Langford, Thomas A 1983	<i>Practical Divinity</i> Abingdon	303 s
Larsen, Emil 1963	<i>Mogens Abraham Sommer</i> GAD	205 s
Lindhardt PG 1978	<i>Vækkelse og kirkelige retninger</i> Aros	262 s
McLeod, Hugh 1997	<i>Religion and the People of Western Europe 1789-1989</i> Oxford Press	180 s
Nationalmuseet 1984	<i>Drømmen om Amerika</i> Nationalmuseet, København	112 s
Neiiendam, Michael 1927	<i>Frikirker og Sekter</i> GAD	444 s

Norwood, Frederick 1974	<i>The Story of American Methodism</i> Abingdon	448 s
Olesen, Elith 1996	<i>De frigjorte og trællefølket</i> Anis	928 s
Olesen, Elith 1997	<i>Der stod et vejr fra vest</i> Anis	278 s
Rasmussen, Helge 1963	<i>En dansk vækkelsesbevægelse</i> Missionsforbundets forlag	315 s
Richey, Russell E 1991	<i>Early American Methodism</i> Indiana University press	137 s
Scott, George 1833	<i>Några Ord om Wesleyanska Methodisterna och deras Laerosatser</i> Samuel Rumstedt	20 s
Westin, Gunnar 1928	<i>George Scott och hans verksamhet i Sverige II</i> Diakonistyrelsens Förlag	401 s
Westin, Gunnar 1929	<i>George Scott och hans verksamhet i Sverige I</i> Diakonistyrelsens Förlag	685 s
Whyman, Henry C 1992	<i>The Hedstroms and the Bethel Ship Saga</i> Southern Illinois University Press	182 s